

Г. А. Козубовський

ДО ПРОБЛЕМИ ЛІТОПИСНОГО БІЛОБЕРЕЖЖЯ XIV ст.

У статті розглянуто дискусійну проблему локалізації Білобережжя XIV ст. Звертається увага на тюркську назву ріки Південний Буг — Аксу (Біла Вода). Її береги були місцями традиційних літніх і зимових кочовищ і найважливіших транзитних шляхів. Похід Ольгерда на початку 1360-х рр. було здійснено до золотоординських центрів у басейні річок Синя Вода (Гексу) і Біла Вода (Аксу). Розкопки пам'яток золотоординського часу в басейні р. Південний Буг можуть суттєво допомогти у вирішенні низки дискусійних питань історичної географії цього регіону.

Ключові слова: Білобережжя, Південний Буг, XIV ст., Біла Вода (Аксу).

Згідно Рогозького літопису вь лѣто 6871: «...тое же осени Ольгерд Синю воду и Бѣлобережје повоевалъ» (ПСРЛ 1922, стб. 75). Наприкінці 1520-х рр. цю інформацію було повторено з незначними змінами в Никонівському зводі: «Того же лѣта князь великій Литовский Ольгердъ Гедименовичъ Синюю Воду и Бѣлобережје повоева» (ПСРЛ 1897, с. 2; Шабульдо 2000, с. 57). Білорусько-литовські літописи також розповіли про цю битву і назвали імена трьох татарських князів: «князь великий Олгирд... побиль татар на Синей воде, трех братьев: князя Хачебея а Кутлубуга и Дмитрия» (ПСРЛ 1980, с. 74, 66, 186).

Уже кілька століть дослідники намагаються з'ясувати місце знаходження зазначених топонімів. Останні десятиліття спостерігається значне збільшення праць українських і зарубіжних дослідників, дотичних до битви біля Синіх Вод. Серед розглянутих в них тем — і можлива локалізація літописного Білобережжя. Значна кількість подібних топонімів на

території України дає можливість для великої кількості гіпотез про локалізацію цієї місцевості. Свого часу М. Дашкевич нарахував до 10 подібних топонімів і зазначив, що ця назва могла відноситися до кількох місцевостей. (Барсов 1865, с. 19—20; Дашкевич 1876, с. 14—15). З цим погодився Н. Молчановський (Молчановский 1885, с. 27), а також частина сучасних дослідників (ред. Стрижак 1985, с. 27).

В. Антонович назвав Білобережжя як кінцеву мету Ольгердового походу — Дніпровське надріччя від порогів до гирла (Антонович 1885, с. 127—128). М. Грушевський поєднав Білобережжя джерел X і XIV ст. Коментуючи кампанію Ольгерда, дослідник зазначив, що «Білобережжем... звалося побережье Дніпра понизше Києва й аж до самого устя» (Грушевський 1991, с. 290, 477; Грушевський 1993, с. 82). Українські археологи, як і Ф. Брун, «Білобережжя» пов'язують із «Барбезе» («barbarese») італійських портуланів XIV—XV ст. і локалізують на правому березі лиману від Аджигола до Березані, але залишають це під питанням (Буйських, Ієвлев 1991, с. 101). Або ж — локалізують у районі Березанського лиману (Болтрик 2003, с. 48—50). Ф. Брун вважав, що в італійців у слові «barbarese» перша літера «л» замінилась літерою «р» та розміщував «Білобережжя» біля Березанського лиману, але звернув увагу, що крім берегів лиману, ця назва могла означати і береги самого Бугу (Брун 1865, с. 12; Брун 1880, с. 19, 25, 168). М. Болтенко, коментуючи «Барбарезе» чи «Барберезе» італійських портуланів XIV ст., звернув увагу на район о. Березань та протилежне йому місце на Сосицько-Березанському лимані. Дослідник зазначив, що в другій частині італійської назви не важко розпізнати сучасну назву о. Березань, а в цілому

Білобережжя наших літописів. Він також звернув увагу на фракійське «Берксана» — «високе місце», височина, гора, на противагу долу, «подільська земля», низу, низової частини, широкого причорноморського степу на шляхах «у лукоморья зеленого...». А також, «Очевидно, Березань, — геологічно крайній східний вихід одеського вапняку — мислилась як головний вузловий пункт всього Білобережжя, “білого” або вільного берега прилиманної частини північно-західного Причорномор’я, що замикалася на заході таким самим “Білим” або вільним містом Аккерманом-Білгородом» (Болтенко 1947, с. 39, 43—44, 50). Або ще як світлий, східний, сонячний острів. Дослідник також не виключав для пізніших часів розширення розуміння терміну Білобережжя, як позначення вапнякового берега всього виходу т. н. одеського вапняку (Болтенко 2009, с. 339—340).

У сучасних дослідженнях «*barbarexe*» середньовічних портуланів (фіксують біля 60 варіантів написання, серед них і «*balbarasa*») (1639 р.) пов’язують із мисом Аджияск — в гирлі західного рукава Дніпра (сучасний Березанський лиман). Але звертають увагу, що на значній частині карт XV ст. топонім *barbarexe* позначений (помилково) у районі західного гирла ріки — сучасний Тилігульський лиман (Гордєєв, Терещенко 2017, с. 378—379).

У ґрунтовній мовознавчій праці, присвяченій давньоруському літописному Білобережжю пропонується висновок, що давньоруське «низове Бьлобережьє» є слов’янською калькою не збереженої субстратної назви Північного Причорномор’я й віддзеркаленням традиції називати Північне Причорномор’я білою, світлою стороною. Але зауважується, що саме явище, де простежується вказівка на колір, було запозичене від східних народів: Біла, Західна Куманія і Чорна, Східна Куманія (Карпенко 1986, с. 43—44).

За Я. Дашкевичем: «Білобережжя, яке згадується в деяких редакціях літопису як об’єкт походу литовців 1362/1363 р., це, треба думати, сучасне дністрове Побережжя на Поділлі... Побережжя до недавніх часів це місцевість між Мурафою, Кодимою, Богом і Дністром» (Дашкевич 2006, с. 115).

О. Галенко пов’язав цю назву відповідно до східної степової традиції системи орієнтації — позначати кольорами сторони світу. Білий колір позначав захід, а синій — схід; у XIV ст. Білобережжя відносилось до земель, що простягалися від західного правого берега Дніпра аж до Дністра. Дніпро був головним орієнтиром у цій орієнтації (Галенко 2005, с. 140—141). Ф. Шабульдо визначає Білобережжя як місцевість на чорноморському узбережжі між гирлами Дніпра і Південного Бугу (Шабульдо 2013, с. 83).

За джерелами XVI—XVII ст. топонім Білобережжя локалізують на правому березі Дніпра, на ділянці довжиною близько однієї милі на

північний схід від Чигирини (нині затоплено Кременчуцьким водосховищем). Звертається увага, що мова йде саме про дніпровське Білобережжя та припускається, що воно й є одним із топонімів, зазначених у літописі про виправу Ольгерда (Гедзь 2012). Топонім також локалізується на 6 миль нижче Черкас, чи як місцевість уздовж Дніпра, поблизу впадіння в нього річки Тясмин (Козир, Чорний 2012, с. 18). За однією з останніх праць, Білобережжя — «лівобережна частина нижньої течії Дніпра (XIV ст. — 1600)» (Лисецький 2021, с. 8).

Крім Білобережжя, джерела фіксують назви: Білий берег, Білі береги. 1401 р. подільський князь Свидригайло видав грамоту на с. Козлов і «луку нижче Білих берегів» (не ідентифіковано; Полехов 2015, с. 511—512). Бояри Єрпі в другій половині XV ст. володіли Могилами й Білим-берегом (за М. Грушевським — Дніпровським побережем, очевидно — понизше Роси). Свого часу М. Грушевський звернув увагу на цей Білий-берег і Білобережжя (шість миль нижче Черкас; Грушевський 1995, с. 17, 249, 592). В сучасних дослідженнях наводяться аргументи, що Біл-берег (село десь на Канівщині, можливо близько від Мошнів, яке пізніше зникло) і урочище Білобережжя на лівому березі Дніпра в районі Кременчуцького водосховища (у районі Городища-Градицька) — це різні топоніми (Жарких 2013, 152, 276—277).

«Список русских городов дальних и ближних», складений між 1387 і 1392 рр., в 1394—1396 рр. за одними дослідниками чи 1374/1375 рр. за іншими (огляд датування див. Тихомиров 1979, с. 87; Кузьмин 2019, с. 151—154), згадує м. Белобережьє серед міст у переліку — «А се Литовские». Белобережьє згадується поруч із такими містами як Ржищев, Самара, Бронницарев (чи Брони, Царев (?)). Свого часу М. Тихомиров, вірно визначивши розташування абсолютної більшості згаданих у Списку міст, зазначив, що залишається невстановленим місце розташування наступних міст: «...Ерусалимъ, Ржищев, Белобережьє, Самара, Брони Царев или Бронницарев» (Тихомиров 1979, с. 95, 117).

З контексту літописного повідомлення зрозуміло, що повоювання Синіх Вод і Білобережжя усвідомлювалися як пов’язані між собою і синхронні чи майже синхронні події. Тому видається логічним шукати Білобережжя поблизу Синюхи чи Південного Бугу. В існуючій історіографії є кілька версій про походження назви однієї з найбільших водних артерій України р. Південний Буг (Бог, Бьгъ, Бьоугъ, Buh, Boh, Bog, Bohus, Bohem та ін.). Серед основних називають: від готського «*bougs*» — вигін, від глагола «*biugan*» — гнути, герм. «*baki*», нім. «*Vach*» — струмок, або «*біг*» «течія» і «*Vach*» «струмок» (Лисецький 2021, с. 14). Або пов’язують з інд.-європ. «*bheug* (h)» (гнути) із значенням «кривий, звивистий». Також — і з давньопівнічнопонтійського кореня «*kūb* (h)» —

«вигнутий» (як і для р. Кубані) (Шрамм 1997, с. 65, 103). При цьому звертають увагу на слово багно «болото». Римський географ Помпоній Мела (I ст. н. е.) стверджував, що Гіпаніс витікає з великого болота (Лисецкий 2021, с. 14). Також фіксують явні паралелі з доіндоєвропейським грецьким словом *paga / pege / byge* — «джерело», причому не тільки для самого Південного Бугу й пов'язаних із ним гідронімів Бугар, Бужок, а й для таких як Бухеники, Бушинка, Поха (Мосенкіс 2002, с. 93).

Джерела зберегли велику кількість назв для цієї ріки в греко-латинській писемності: «Υπανις / Нураніс» (Гіпаніс; починаючи від Геродота, V ст. до н. е.), «Βοῦϊς» (грець.), «Κοῦφις» (пов'язується з готським посередництвом), печенізьким «Κουβοῦς» (Κυβυ) (Шрамм 1997, с. 62, 23). «Вагассола» (Vagosola), «Багассола» (Bagossola) — у римських авторів, «Κυβυ» — у печенігів (Κουβοῦ, грець., чи місцеве індоарійське «Kuba» (за О. Трубачевим; Лисецкий 2021, с. 14). Існує точка зору, що в давнину верхня й нижня частини цієї ріки по-різному називалися: слов'яни, що просунулись до гирл Дністра і Південного Бугу, змінили свої давні найменування на назви, які використовувалися в її нижній течії (Шрамм 1997, с. 102, 63). Запропоновано і різноманітні народні тлумачення цього гідроніма, в тому числі і від «збіжжя» (Ворона та ін. 2009, с. 6—8).

Але ще дослідники та мандрівники XVI—XIX ст. звернули увагу, що у середньовічних кочовиків України р. Південний Буг називалася Ак-су (Біла вода) та вказали на значну кількість річок із такою назвою на Сході (Тунманн 1991, с. 50; Семенов 1863, с. 326, 35—36; Брун 1880, с. 19; Эварницкий 1898, с. 141). До річки Ак-су (Бугу) тікали бунтівники ногайці від кримського хана Девлет-Гірея, тут на березі Ак-су — Південного Бугу ногайські князі влаштували нараду з приводу своїх подальших дій у цій боротьбі (Смирнов 1887, с. 681, 720). Ак-Су (Біла Вода), як і Гюк-су (Синя Вода), були добре відомі в Прибужжі ще наприкінці XVIII ст. В документі 1779 р.: «Въ 8-ми часахъ разстоянемъ отъ Ghaiwaresi противу крепости Орела на польскихъ и российскихъ границахъ, где соединяются реки Гюкъ-су и Акъ-Су есть одна деревня, именуемая Haulita, состоящая въ 15 или же въ 16 домахъ подданныхъ молдавской нации...». Або «В 4-хъ часахъ отъ Bagzeli при реке Акъ-Су есть деревня Acmesit, где поныне видны знаки Акъ-Мечета...» (Дубровин 1887, с. 278—279). Про те, що в XVII ст. і середня течія Південного Бугу в районі Ладижина також звалася Аксу, згадав Челебі (Челеби 1961, с. 90).

Середньовічні автори знають Аксію-ріку (Axiacis fluminis; Ян Анжей Красінський (1550—1612). Або за С. Сарницьким (бл. 1532—1597): «Бог ріка 50. 52. Аксиї загалом стародавніми звалася, деякі Гіпанісом уважають,

грунтууючись, як стверджують, на думці Геродота...» (пер. за Вирський 2008b, с. 15, 26, 32, 43; дослідник вважає, що «Axiacis» треба читати «Axiacis», с. 73, 112). Я. Дашкевич, коментуючи повідомлення середньовічних авторів і картографів про ототожнення Аксіацеса з Богом, зауважив, що на це вплинула (помилково) тюркська назва Богу — Ак-су, тобто Біла Вода. Учений звернув увагу, що С. Мюнстер деформував на Аріацес (Ariaces), а інші на Артацес (Artaces). Пізніше Аріаско (Ariasco) стала назвою лівої притоки Дністра. Ассака, Аксіакус, Аксіацес (Assaca, Axiacus, Axiaces) почала витікати з Тилігульського озера, а під назвою Асіак (Aciac) — із Куяльницького. Учений вважав, що з огляду на реалії більше раціє в ідентифікації Аксіацеса з Тилігульським лиманом (Дашкевич 1990, с. 160). В сучасних дослідженнях звертається увага, що в середньому гідронімі регіону в минулому мали по чотири географічні назви, але й значна кількість має 7—13 варіантів; найбільша кількість змін у назвах присутня у Тилігульського лиману, річок Черталка, Березань, Арбузинка. У р. Чичиклії зафіксовано — 26 варіантів (Лисецкий 2012, с. 5—6). Зв'язок індоарійського місцевого Акси-Ак (Очаків; за О. Трубачовим) з Аксиак (Axiacus; Помпоній Мела, I ст. н. е.) (або рікою Тилігул і її лиманом) пояснюють випадковістю — співзвуччям (Лисецкий 2021, с. 675). Але не можна виключити, що в зазначеному регіоні існувало кілька гідронімів, що завдячували у своїй назві білому кольорові, а також, що часто менші ріки та притоки отримували близьку чи споріднену назву основної ріки. Певно, частина гідронімів із подібною назвою вже не існує на карті України. В топоніміці Середньої Азії доволі часто зустрічається «Ак-сай» — назва місцевостей, пасовиськ, а також невеликих гірських річок. В сучасній географічній номенклатурі «сай» («saj») використовується у значенні — висохле русло ріки, галька, мілина (Камолідин 2006, с. 33—34, 56, 60—61, 79, 84—85).

Ф. Брун звернув увагу, що на карті Вітсена назва Південного Бугу ще й пояснена — Aksu «alias wit-water» (Ochsů — Aksu; рис. 1). Коментуючи назви «Аксу» і «Оксъ», учений припускав, що «Оксъ» означало яку-небудь річку по сусідству з Бугом і Дніпром, чи скоріше одну з цих річок (Брун 1879, с. 88; 1880, с. 19, 25, 168). Шарль де Пейсонель на своїй карті 1765 р. позначив три назви Південного Бугу: «le Bog», «en Turc. Aksou», «Axiaces Fl.» (рис. 2; Peyssonnel 1765, р. 107, pl. 3). Дослідник дав своє пояснення цьому: «Слід обов'язково допримуватися [припущення], що Буг — це Аксиак древніх. Турки насправді іменують його Аксу, що є не що інше, як назва Аксиака, з якого вони, за своєю звичкою, вивели багатозначне ім'я, що означає біла вода» (Peyssonnel 1765, р. 152; Сапожников, Полевщикова 2005—2009, с. 472).

Рис. 1. Південний Буг на карті Н. Вітсена (за Witsen 1705)

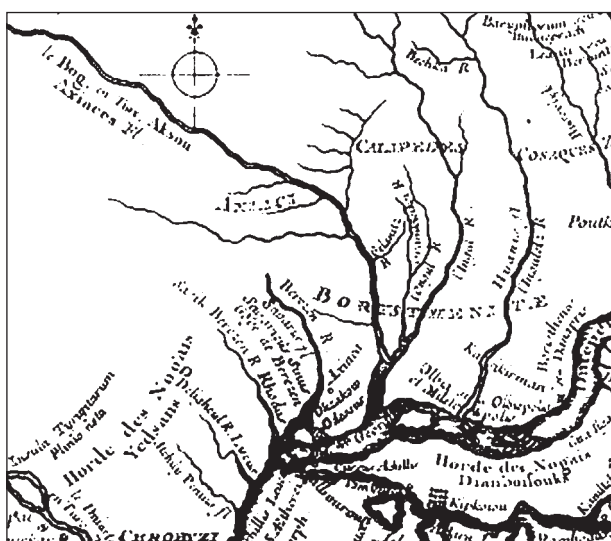

Рис. 2. Південний Буг на карті Шарля де Пейссонеля (le Bog, en Turc. Aksou, Axiaces Fl; за Peyssonnel 1765)

Ак-су (Біла Вода) і Гьок-су (Синя Вода) виступають визнаними гідронімами в офіційних документах XVIII ст. (Крикун 2012, с. 312, 317, 323, 329; Серета 2015, с. 75). Ак-су (тюрк. Біла вода) як назва ріки надзвичайно поширено в місцевостях, де говорять на тюркських мовах. Зазвичай так називають основну частину — первинне русло, але й окремі річки й ручаї теж називають — Аксу. Нерідко ця назва переходить і на міста й поселення при відповідних ріках (Бартольд 1965, с. 316). Аксу (тюрк.), Агсу (туркм.), Ахсу (азербайдж.) — дослівно біла, чиста вода. На Сході гідроніми Аксу пов'язують із високими горами, що несуть сніги й льодовики і не характерні для сухих і пустинних гір. Такі назви часто зустрічаються серед гідронімів Казахстану, Узбекистану, Киргизстану, Татарстану. В цих же регіонах часто зустрічаються топоніми «Аксум» — білі, чисті піски (Мурзаев 1984, с. 34). В давньотюркській мові «ак» мало й інший зміст — текти, протікати, литися. Гідроніми «Аксу» розглядаються як композити на

основі словосполучення, що містять «ак» з етимологічною семантикою «текти», пізніше — «білий», і «су» — вода, буквально «вода, що тече» (Мурзаев 1974, с. 285; Мурзаев 1984, с. 34; Лучик 2015, с. 59). В середньовічних джерелах — Південний Буг також позначено як Вода Буг (Челебі, 1657), Белые воды (1753) (Лисецкий 2021, с. 15). На крайньому заході Монголії тюркські топоніми зустрічаються поруч із монгольськими, нерідко створюючи подвійну номенклатуру: Цагаан-Гол і Аксу (Мурзаев 1974, с. 244). Цікаво, що в Середній Азії переселенці зі Східної Європи узгоджували місцеві топоніми зі зрозумілими їм назвами. За описом одного з європейських мандрівників — Г. Лансдела (1880-і рр.), в Киргизстані, біля укріпленого пункту Ак-су, знаходилося село Біловодське з вихідцями з Воронежа й України (Турдалиева 2009, с. 117).

Різні дослідники надають певний пріоритет у визначенні первинної основи у виникненні подібних топонімів: за назвами гідронімів, кольором чи якістю води, рельєфом, виходом порід, спорудами (Янко 1998, с. 47), відповідною кольоровою орієнтацією народів та ін. Сучасні дослідники пояснюють тюркську назву Південного Бугу тим, що при переправах через річки на порожистих ділянках вода піниться й різко виділяється білим кольором між порогами (Денисюк, Лаврик 2018, с. 5). Звертає увагу й спостереження, що літом ропа солених озер може видаватися синюватого, зеленуватого, слабо-малинового, жовтого чи чорного кольору, а також, що на Сході багато соляних озер отримали свою назву від кольору ропи (Дзенс-Литовский 1957, с. 52). Не виключено, що саме з цим пов'язана згадка у С. Сарницького назви Сині Води в гирлі Борисфена (або Аджигольське озеро за Ф. Бруном; Брун 1853, с. 451 Луцкевич 2019, с. 612). Повідомлення С. Сарницького, як і згадки в турецькому джерелі XVII ст. про зелену (блакитну / синю) долину, дають певні підстави для сумнівів щодо локалізації Синьоводської битви (Вирський 2008а, с. 205—206). Але так могли розрізняти солоні озера, місця солончаків за кольором, відтінками ропи. Ніколас Вітсен, описуючи солоні озера в басейні Іртиша наприкінці XVII ст., звернув увагу на їх кольорові назви: «інше озеро, ... назване через свій колір **Білі води**. Воно теж солоне, через що з'являється його біла країна». Він також пояснив білий колір берегів Каспійського моря: «земля, особливо біля моря, солонувата, і багато земель в околицях вранці ніби покриті сіллю. Ця роса... солонувата біла речовина, яка висить над землею й травою і від сонця знову випаровується» (Витсен 2010, с. 269, 702). Вважається, що колір або гамма солоної води залежить від виду одноклітинної водорості, що живе у водоймі, а також залежить від концентрації ропи, пори року (Іванова 2010, с. 69, 80). За описом Бессарабії 1816 р., при-

морські озера вкриваються сіллю товщиною у два вершка. Цю сіль збирали й складали на березі в кришталеві гори. Навіть у прісноводного Катлабухського озера в жару прибережна смуга біліє від випарювання солі (Руссєв 2018, с. 184, 187).

Дослідники звертають увагу і на надзвичайну поширеність домобудування в Буго-Дністровському міжріччі з використанням кременевої *крейди*, м'якого кремністого пісковика зеленуватого, а в сухому вигляді — *зелено-білого кольору* (Вържиковский 1930, с. 19). Згідно з місцевим церковним літописом, одна з річок, що впадає в р. Дністер — річка Молокиш, аналогічно до р. Білоче, отримала свою назву від повенів, коли вода стає як молоко біла. Гори по бокам долини вкриті білою глиною, із якої людність виробляє *особливої форми «малай»*, та камінням ріпш. Хати в селах побудовані з однакових каменів — *«скрізь камінь, білі малай покладувані у великі купи»* (Карачківський 1929, с. 180—182). За донесенням Катеринославського намісника до Катерини II (1792 р.), житла на берегах Бугу й Дністра були побудовані з білого вапняку і минулими мешканцями (Скальковский 1850, с. 50—51). Шлях від Парутина до Миколаєва по правому берегу Південного Бугу також вражав мандрівників (П. Кеппен) білим кольором. Білого кольору були церква, млини і сам берег Бугу. Біла церква, яку пов'язують із Богоявленською слободою, знаходилась в 12 км від Миколаєва на лівому березі Бузького лиману і вважається заснованою в XIV ст. Свою назву отримала від церкви, яку і згадує П. Кеппен (Назарчук 1999, прим. 25). За А. Мейером, береги Бугу видавалися зовсім білими від квітів (Мейер 1794, с. 189). Свого часу Ю. Венелін звернув увагу на колір Киликійського лиману під час своєї подорожі з Одеси до Варни: лиман видавався з корабля зовсім білим, *наче вкритим снігом у червні 1830 р.* Він вважав, що саме таким його бачили й у найдавніші часи грецькі матроси і що через цей обман зору отримала свою назву Біла ріка на Дунайсько-Бесарабському березі (Венелин 1847, с. 27—28). Але такими могли бачити грецькі матроси й береги біля гирла Бугу.

На Сході білий колір вважається уособленням усього чистого, священного, величного, благородного. До недавнього часу монгольські і тюркські народи Сибіру приносили в жертву богам тварин білої чи світлої масті, їх боги і герої їздили на конях білої масті (Сюлбэ 2004, с. 16). Звертається увага на зв'язок білого, чистого, благородного з тотемним оленем — основною тотемною твариною західних тюрків. Транслітерація одного з найдавніших рунічних написів на іртишському кістяному амулеті «Олень» (V—VI ст. до н. е.) складається з двох рядків : (1) «ақ» білий (2) «sïg'in» «олень», марал-самець. В реконструкціях протюркської духовної культури «Білий Олень = Сонце», з яким пов'язували усілякі блага людині. До

недавнього часу елементи тотемізму, пов'язані із шануванням предка — звіра зберігалися у якутів, алтайських тюрк, тувинців, хакасів, киргизів, казахів, туркмен та ін. Один із духів-покровителів казахського шамана має назву «Акмарал» («Білий олень»). Тотемна назва *киргизького роду «Бугу» — «Олень»*. Тюркське слово загадкового походження, що визначає самця благородного оленя — *бугу* (у киргизьк. і узбек. мовах), *буги* (у казах. і каракалп.), *буга* (в уйгурськ.), *буг* (у тунгус. (євенк.) (Аманжолов 2003, с. 194—195; Каиржанов 2013, с. 28—31). Монголи, що жили в північно-західних гірських районах Монголії, також розводили північних оленів. Північний олень, що розводився деякими племенами дархатів, в халха-монгольській мові називався «цаа буга», в давньописемній монгольській мові цьому словосполученню відповідає «са бууи». В ньому елемент «са» — «белеть». Слово «бууи» означає олень, марал, ізюбр, знаходить свою паралель у давньо-тюрк «бууи» — олень (Рассадин 2015, с. 109—110). У багатьох сучасних східних народів: буга / бука / бога — бик, але у частини — бугу / буги — лось, олень (Шипова 1976, с. 89). Найбільше плем'я («покоління») правого крила *кара-киргизів* — бугу, кочувало на Тянь-Шані та частині Памірської гірської системи і складалося з 15, 111 кибиток. Вважається, що більшість назв поколінь чи головних родових союзів були принесені із Саян, оскільки на Тянь-Шані лосі не водяться, а племена мають відповідні назви: «багиш» (одне з головних племен) — «лось», «сарабагиш» — «жовтий лось» До складу *кара-киргизів* також долучають племена кипчаків, найманів, аргин та джагатайських монголів (Аристов 1896, с. 396). Киргизьке плем'я бугу (*bogu, boghu*) фіксується у європейських мандрівників XIX — початку XX ст. (Турдалиєва 2009 с. 266). Частиною дослідників тюрко-монгольський етнонім *найман / майма (майман)* пов'язують із *майма* — північний олень у косогольських урянхів. Кочівля найманів доходила до р. Орхона, до тих міст, де була заснована столиця Монгольської імперії Каракорум. Після поразки від Чингиз-хана більша частина тюрків-найманів була відкинута на захід, інші — омонголені. На початку XIII ст. омонголені наймани згадуються серед найбільших монгольських племен (Молчанова 1979, с. 259—260, 268). Значна кількість топонімів на території Криму: Онгар-Найман, Кара-Найман, Арс-Найман та ін. (Маркевич 1928, с. 10), дозволяє припускати, що наймани склали значну кількість монгольського війська в Причорномор'ї. Пара «першопредків монголів» (вовк і олень) розглядається як виразники двох груп монголів, де вовкам відповідали самки оленя. Останні, у свою чергу, повинні були представляти рід свого батька — оленя, який позначається як буху (буqu). Реконструється синонімічний ряд: гоа (самка оленя) — *кият* =

Рис. 3. Образ оленя: 1 — мідна золотоординська монета з оленем; 2 — мідна золотоординська монета з оленем (?); 3—5 — кістяні обкладки з оленями (за: 1 — Лебедев 1990; 2 — Федоров-Давыдов 2003; 3—5 — Малиновская 1974)

буху / буха, що відтворює поділ монголів на дві групи, спрямовані на легітимність влади Чингізхана і його нащадків. Також допускається синонімічність *biqi* і *biqa* (бик — самець оленя) (Крадин, Скрынникова 2006, с. 188, 196). *Буга* — бик, а також олень розглядаються загальноалтайською лексичною основою, форма *буга* в застосуванні до оленя може бути результатом фонетичної подібності назв і часткової однорідності господарської функції цих тварин (Севортян 1978, с. 230—232).

На початку XX ст. на р. *Буг* у Монголії була ставка хана одного з племен — кобдоських дербетів. Варто уваги, що назви деяких монгольських дербетовських родів мають аналогії серед астраханських калмико-дербетів (Владимирцов 2002, с. 76).

Привертають увагу мідні анепіграфічні золотоординські пули кінця XIII ст. кримського походження із зображенням оленя і джучидської тамги (рис. 3: 1), а також зауваження сучасного дослідника про те, що у світоуявленні тюркських народів олень грав особливу роль і його зображення — основний мотив кістяних обкладок колчанів із поховань Нижнього Поволжя, Північного Кавказу і Північного Причорномор'я (Лебедев 1990, с. 150). В кількох похованнях кістяні обкладки зафіксовані разом із срібними й мідними джучидськими монетами (в одному випадку продатовані початком XIV ст.). Фіксується поширеність подібних кістяних обкладок і в Подніпров'ї, Побужжі та Подністров'ї. Одна з таких обкладок з оленем походить із розкопок біля с. Ковалівки, Миколаївської обл. (рис. 3: 3—5; Малиновская 1974, с. 134, 138—

139, 159, № 45, табл. XIII). Для першої половини XIV ст. дослідники фіксують значну концентрацію поховальних пам'яток у межиріччі Дністра і Південного Бугу. Типологічно близькою до поховань у районі Березанського лиману вважається тираспільська група, що датується монетами Тулабуги (1287—1290), Токти (1291—1313) і Узбека (1313—1341). Тираспільська група, яку пов'язують із чорними клобуками, нараховує 49 поховань в курганах, в 7 з яких знайдені монети 681—729 р. г. (1282/1283—1328/1329) (Руссев 1999b, с. 385—387). Значна концентрація поховань у регіоні пов'язується з волею Токти, який наказав розбитим на Куганлику кочовикам «ногаївцям» відкочувати в цей регіон, або з часу боротьби Ногая й Токти, коли темник перемістив свої орди на схід від Дністра (Добролюбський, Смирнов 2011, с. 83—85). Переміщення центру ногайців на схід у район сучасного Тирасполя також датують, у зв'язку з передачею портових міст Ногая болгарському царю, початком XIV ст. (Руссев 1999b, с. 385—387). Появу кістяних обкладок у пониззі Дніпра відносять до надходжень шовковим шляхом із Поволжя, як і поховання кочівницької знаті в Буго-Дністровському межиріччі із залишками тканин китайського виробництва (датовані 20—40-ми рр. XIV ст.). Вважається, що подібні речі осідали в пунктах на перевозах на великих ріках, що виконували роль своєрідних торжищ-базарів, і далі розповсюджувалися серед кочовиків (Єльніков 2010, с. 68, 71). До монетного карбування Криму монети з оленем (3—5 екземплярів на кінець XX ст. за В. П. Лебедевим) віднесено за припущенням, оскільки вони зафіксовані лише серед кримських знахідок, і відсутні серед опублікованого матеріалу з інших ординських городищ (Лебедев 1990, с. 150; 2000, с. 56). Напевно, олень розміщено і на одному з типів пулів із легендою Орда / Муаззам в дуговій рамці (Федоров-Давыдов 2003, с. 216, табл. XXX, № 436).

С. Мишецький, який у 1736—1740 рр. перебував на Запоріжжі, на перше місце серед звірів, що ловляться на обох боках Дніпра і на островах, поставив оленів: «олені, вовки, лисиці, зайці, борсуки, видри, дикі кози, дикі кішки, дикі кабани, дикі коні» (Мышецкий 1847, с. 34). У XVI ст. у М. Броневського олені згадуються в Очаківських степах, на Кінбурській косі та Кримських горах. У сучасних коментаріях до твору М. Броневського звертається увага, що в його описах може йтися лише про благородного оленя, адже олень — це звір переважно лісовий (Жарких 2004, с. 346).

Бугути — назва гір на південному сході Казхастану, від давньотюркської «бугугу» — оленяча гора. Існує пояснення буги від гірської трави, букв. самець оленя. «Бугили» — назви багатьох перевалів і гір у значенні: місце, де водяться олені. Бугумузі (досл. «оленячі роги») — сідловина, перевал через гори — пояснюється

подібністю до велетенських оленячих рогів (Койчубаєв 1974, с. 73). В сучасних дослідженнях допускається, що тюрк. бука (>буга) — старе слово, що збереглося в обмеженому використанні, можливо, витіснене словом іранського походження. Зіставляється з дієслівною формою гнутися, згинатися. Чи буг-бук — місце згину, поворот ріки, вигин ріки, кут, бука — назва іригаційного об'єкту, що відводиться від ріки (Татаринцев 2000, с. 282—283).

Напевно, що в багатьох випадках ідеться про випадковість, фонетичне зближення термінів і слів до нашого Південного Бугу тощо. Але й не виключено близьке й зрозуміле різним народам повторення гідронімічних і топографічних орієнтирів. В тюркських топонімічних метафорах нерідко зустрічаються слова, що означають частини тіла людей і тварин. В умовах відсутності технічних засобів спостережливості кочовика дозволяла йому помітити конфігурації знайомих предметів і живих істот в обрисах берегових ліній річок і озер. Наприклад: *мурун* / *мурин* ніс і мис, *бет* — шока, обличчя і схил гори (Семби 2013, с. 11, 182). Татарська назва Кінбурської коси — *Кил-Бурун* — «*Гострий ніс*» (Гордеев, Терещенко 2017, с. 354). Первинні назви річок, води, рельєфу були пов'язані з образами відповідних племінних тварин, і в першу чергу — тотемних (Камолідин 2006, с. 26). В Бурятії місцевість і скала «*Буха-Нойони сурн*», що здалеку нагадувала обриси лежачого бика із широко розставленими рогами, дозволила місцевим шаманам побачити в ній родоначальника бурятського народу. Місцевість перетворилась на місце шанування й поклоніння. В новітній час вона стала називатися «*Біла скеля*» (Мельхеев 1969, с. 120).

Також звертає на себе увагу значна подібність Південного Бугу, його приток і берегів до річок Сходу, зокрема, й з однією з найбільших водних артерій Алтаю — р. Катунь. Значна кількість гідронімів її басейну має аналогії з Південним Бугом: р. Коксу (Синя Вода, ліва притока), Большой і Малий Коксун, Синій Бом. Вершина Катунського хребта — Белуха, у калмиків називалася «*Ак-су-рю*», тобто «*з білою водою*». Назва пояснюється за правилом: називати гори за ріками, які з них витікають. Ріка Біла (ліва притока Кок-су) в липні вражала синім кольором, але після сильних дощів, що призводили до великої кількості виносів із берегів, різко змінювала колір. Цим пояснюється і її назва — Біла. По орографії, рослинному й тваринному світу східні частини Алтаю мають спільні риси із сусідньою Монголією (Сапожников 1901, с. 92—93, 97, 99, 114—116, 132). Подібні явища характерні і для інших річок регіону. Мовознавці звертають увагу, що завдяки великій подібності майже всіх тюркських мов і рухливості тюркських кочових племен IV—XVII ст. значну кількість найменувань можна

знайти в однаковій формі на величезних просторах від Бессарабії й Київщини до Середньої Азії й Паміру (Горпинич, Лобода, Масенко 1977, с. 185).

На сході назви гір і гірських кряжів із «Ак» (Актау, Агдаг) пов'язується і з кольором відповідних порід (Койчубаєв 1974, с. 25). В Україні іноді частина подібних топонімічних назв пов'язуються з відкладами крейди в руслах річок або по їх берегах. Наприклад, смт Білий Колодязь на Харківщині — від білого колодязя біля крейдяних оголень (Янко 1998, с. 47). На Півночі Казахстану Аксу — ріки, що не пересихають літом і які швидко течуть. В Середній Азії й Азербайджані так називають якісну прісну воду (Мурзаєв 1984, с. 34). Стосовно топонімів із «Ак», беручи до уваги велику кількість об'єктів різного характеру, первинними їх гідронімічне значення визначають як: мутно-білий, льодяниковий, чистий, добрий, прісний, проточний, текучий (Молчанова 1979, с. 19). Тому, не виключено, що стосовно Південного Бугу така назва закріпилася на противагу іншим річкам, наприклад, Кодими, що на найбільшій своїй частині не має течії й вода якої непридатна для використання (Брун 1880, с. 27). Або ж до тієї частини Бугу, що через підвищену солонуватість після впадіння до нього невеликої річки вважалася не придатною чи малопридатною (Геродот 2004, с. 184 (52); Витрувій 2006, с. 155). Питання про визначення ріки (притоки Південного Бугу) із гіркою чи солоною водою, як і багато десятиліть тому, залишається дискусійним. Різні дослідники називають ріки Синюху, Мертвовод, Гнилий Єланець, Чорний Ташлик (Брун 1880, с. 24—25; Агбунов 1992, с. 176—178). Іноді пояснюють тим, що морська солона вода південним вітром далеко заноситься у гирло Південного Бугу (Геродот 2004, с. 184, прим. 486). Інформація про солонуватість Синюхи підкріплюється свідченнями джерел про те, що в її верхів'ях до недавнього часу існувало кілька солоних озер, із яких ще на початку XIX ст. інтенсивно добували сіль (Шмит 1863, с. 80; Агбунов 1992, с. 177). Згідно спостережень дослідників минулого, степові ріки часто бувають солонуваті й гіркуваті (Попка 1858, с. 18).

Ріка Південний Буг мала величезне значення в житті кочових і землеробських районів, насамперед, через доступність і до чистої прісної, і до солоної води. Харчування людей і тварин, виробництво шкіри, шкіряного одягу й взуття потребує значної кількості солі. Сіль вважається важливим елементом у виробництві фарфорового, фаянсового і кам'яного посуду (Гомилевский 1881, с. 127). Для Південного Бугу фактор солі мав величезне значення у зв'язку з рибним промислом, адже експорт риби з цього регіону датується найдавнішими часами (Ієвлев 2014, с. 152, 209). Місця виходу солі надзвичайно цінувалися мисливцями,

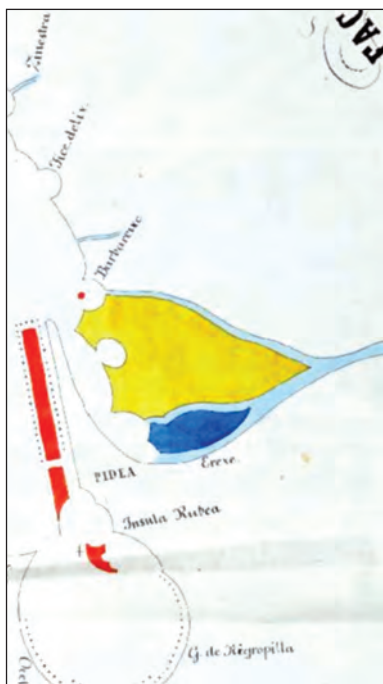

Рис. 4. Узбережжя Чорного моря в районі гирл Дніпра і Південного Бугу на карті 1351 р. (за Serristori 1856)

тому що туди приходили звірі злизувати сіль. В таких місцях, як правило, влаштовували засідки (Сюлбэ 2004, с. 42). Це мало неабияке значення і для представників чисельних північних і східних орд, що прийшли у складі монгольських військ в Україну і чийм основним заняттям і засобом існування, було полювання. Ще в рік Зайця (1207) війська Чингиз-хана підкорили всі «лісові народи», в тому числі й народ *шубір (sibir)* (Мельхеев 1969, с. 154). За Рашид ад-Діном, в районі зимівки Угедея, за його наказом, було збудовано вал із кілків і глини довжиною у два дні шляху. Після закінчення облави на звірів здобич ділилася між усіма розрядами царевичів, емірів і воїнів. І після десятиденного свята кожен рід повертався до своїх юрт (Рашид ад-Дин 1960, с. 41—42). В районі *гір Кок* було побудовано канал для того, щоб там збиралося більше птахів — для полювання (Бартольд 1966, с. 82). Монголи дуже добре розуміли значення природних ресурсів: в імперії існували заповідні місця, низку територій було об'явлено забороненими. Існував навіть спеціальний термін «*корук*» — заповідні ханські пасовища і мисливські угіддя (Іванов 1954, с. 73, прим. 1). Не виключено, що такі землі були в басейні Південного Бугу, й згадка в ханському листі до Сигізмунда Августа від 1548 р. пов'язана саме з цим (є наслідком давньої традиції). «...И в листе своем писал, именуючи которие врочища есть по Богу по реце и по Синей Воде: **Яркгумаклы и Яньк-гилунгу**, именуючи тыя поля и земли своими, абы тежь мои люди там не кочовали, кони и быдла и овецъ своих не паствили. Ино тые

есть земли и врочища, яко теперь суть, и знаки того же предъсе моего Саинъ Цара Езюбекъ Чаанъбекъ Цара кочовища были, якожь они и до сихъ часовъ у тыхъ кишеняхъ есть похованы и теперь тые кешени стоятъ..., **бо есть то земля ни твоя, ни моя, одно Бозская** (виділено нами — Г. К.)» (Книга... 1843, с. 41—42, № 28).

Але надзвичайно привабливими для монголів були саме солончаки в районі гирл Дніпра і Південного Бугу. Рубрук, розповідаючи про Крим, згадав, що північніше знаходиться багато великих озер і на їх берегах соляні джерела. З цих джерел Батий і Сартах отримують великі прибутки, адже сюди з усієї Русі їдуть за сіллю. За сіллю приходять багато кораблів і всі вони платять відповідно взятій кількості солі. А також згадав про табір монголів на краю Газарії, які були поставлені там, щоб збирати податки з тих, хто припливає за сіллю (Карпини Пиано де, Поляк Бенедикт, Рубрук Уильям 2013, с. 59). Напевно, до таких відносилися і солончаки в гирлах Дніпра і Південного Бугу, і, можливо, саме цьому завдячують тут кілька топонімів, що постійно фіксуються на італійських портуланах XIV—XV ст. (рис. 4). Значення їх повинно було незрівнянно вирости під час боротьби Джанібєка з італійськими колоніями в 1343—1349 рр. та блокади Кафи. В сучасних дослідженнях «*erexe / ellexe*» (Леріче-Іліче) локалізують у районі м. Цюрюпінська чи на місці городища Дніпровське 2, «*Porto de louo*» та «*boio*» у районі с. Парутине, «*barbarexe*» із мисом Аджигол (Аджияськ), «*La ginesta*» і «*zinesta*» — із Куяльницьким лиманом. Але привертає увагу кілька не локалізованих місць у регіоні, позначених як «*salina*» (1674, 1675) «*salline*» (1489) «*saline*» (1586) (Гордеев 2013, с. 22, 28; Господаренко 2015, с. 55—56; Гордеев, Терещенко 2017, с. 365—369, 377, 387). На значення солончаків Дніпро-Дністровського межиріччя, ймовірно, також впливала і різниця в ціні солі. Наприклад, наприкінці XIII ст. в районі виробництва сіль коштувала 1,75 кафінських аспрів за 1 кафінський модій, в Кафі — до 5 кафінських аспрів за ту ж міру, а в Трапезунді 16,8 кафінських аспрів за ту саму кількість (Карпов 1990, с. 146—147). Цей же фактор може бути домінуючим і в переважанні керамічних форм трапезундських типів, в тому числі і з клеймами кримських міст, на пам'ятках Нижнього Подніпров'я золотоординського в часу (Ельников 2005, с. 58). Достеменно не відомий час утворення, статус, територіальні межі золотоординських і генуезьких центрів у гирлах Дніпра і Південного Бугу. У травні 1361 р. (під час кризи в Золотій Орді і напередодні кампанії Ольгерда — Г. К.) генуезець Еліано Дентуро в Кілії заключив угоду на поставку солі з Ілліче на своєму кораблі. Угода, певно, передбачала значні прибутки, бо він продав ще не привезену сіль своїм співвітчизникам за ціною 9 сомів

за 100 модіїв (Pistarino 1971, s. 133—135, № 77; Руссев 2015, с. 27). В сучасних дослідженнях виникнення укріплених пунктів у гирлі Південного Бугу пов'язують із кризою, яка охопила Золоту Орду після епідемії чуми в другій половині 40-х рр. XIV ст. В казначейських книгах Кафи 1374, 1381, 1386 рр. згадані вихідці з Ілліче. 1374 р. в Ілліче проживала не тільки певна кількість італійців, а й знаходився генуезький консул. На певну зовнішньоекономічну специфікацію вказує і згадка в джерелах про сеньйора Ілліче — *Акбоги*, із яким 1381 р. адміністрація Кафи уклала договір на поставку 400 модіїв проса (112,6 т) (Руссев 2015, с. 27; Джанов 2017, с. 30). У трактаті Бартоломія з Пізи (між 1385 і 1390 рр.) згадується францисканський осередок св. Марії в Ілліче (*locum de Ylice*) (Хаутала 2019, с. 630). *Акбуга* згадується як один з учасників підписання татарсько-генуезького договору 1380 р. (у генуезьких документах на італійській мові й латині його титул записувався як «*beu*»). Батька Акбуги в оригінальному документі названо «*Allexandro beu*». Існує версія, що це своєрідна європеїзована форма імені *Іскандер-бек*, або батько Акбуги належав до ординських християн. В документі 1381 р. Акбугу названо «*господином округи Ілліче*» («*domini contratibus Illicis*»), у травні й липні 1381 і березні 1382 рр. він отримував подарунки від кафінського казначейства (Талах 2021, с. 118—119).

На італійських картах часто зустрічаються назви: «P. de Buο», «porto de bo», «Porto Bo», «Porto Buο», «P de Bouο», а також «*erexe / ellexe*». Приставка «Porto», «P» («P. de Buο», «porto de bo», «Porto Bo», «Porto Buο», «P de Bouο», «Porto de lou») для топоніма в районі с. Парутіно, на багатьох портуланах вказує, що це, насамперед, порт. Наявність порту визначає додаткові і значні прибутки його володарям. Наприклад, у Кафі податок на товари, розвантажені й завантажені в порту («*introytus pontis en ponderis*», перша згадка — 1341 р.), називають в 5 % вартості товару (Карпов 1990, с. 246). Згадка про консула в Ілліче (Джанов 2017, с. 30) дозволяє припускати статус і податкове законодавство, подібне до Кафи. Але значні податки доводилося сплачувати і в інших зручних (і, напевно, облаштованих) гаванях у гирлах Дніпра і Південного Бугу. В 50-х рр. XV ст. (за даними массарії Кафи) 1 % сплачували з вартості корабля при його прибутті в порт, ще 1 % — при відплитті, і 1 % за вхід і вихід у море («*pro exitu et introite*»), не рахуючи коммеракія за товари (Карпов 1990, с. 246).

Поява й розвитку багатьох міст пов'язана з покладами, видобутком і транспортуванням солі. На середньовічних морських картах топонім «SALINE» (сіль, солевидобуток) за частотою згадок займає перше місце серед назв, пов'язаних із господарчою діяльністю (Фоменко 2001, с. 41). Важко перебільшити і значен-

ня солі у розвитку транспортної системи і товарно-грошових відносин. Сіль була настільки важливим товаром, що з її транспортуванням пов'язувалась абсолютна більшість тогочасних комунікацій. Прибережні землі в районі гирла Південного Бугу відносять до потенційних районів солевидобутку в енеоліті. Найперші, археологічні сліди масштабного отримання солі в лиманах Північно-Західного Причорномор'я пов'язуються з усатівськими племенами (3500—2800 рр. до н. е.). В обмін на сіль усатівські племена отримували високоякісні бронзові вироби, кераміку, прикраси. Значення солончаків Північно-Західного Причорномор'я обумовлювалось низькою вартістю видобутку солі, що не вимагало додаткових витрат (на відміну від багатьох найдавніших європейських районів видобутку солі). Сформовані у брикети солі традиційно розглядаються одними з найперших обмінних еквівалентів неолітичних племен (Іванова 2010, с. 91, 74—75, 50). Шлях уздовж Південного Бугу відомий населенню Правобережного лісостепу ще до початку грецької колонізації. Шлях справедливо вважається однією з найважливіших комунікацій Східної Європи. Траса розглядається одним з основних чинників виникнення Ольвії; солерозробки цього регіону були основними на півдні України, оскільки Сиваш на той час ще не мав покладів і розробки солі. Вважається, що шлях, насамперед, спрямовувався в північному й північно-східному напрямках і забезпечував сіллю населення Середнього Подніпров'я (Острочерхов 1981, с. 85; Болтрик 2003, с. 48—49, с. 54, прим. 12). Але солончаки в районі гирла Південного Бугу, напевно, забезпечували сіллю й населення Поділля. Видобуток і продаж солі розглядаються основними елементами господарської діяльності давнього Березанського поселення (Ієвлев 2014, с. 153, 209, 211). Наявність соляного промислу поблизу о. Березань фіксують карти 1907—1908 рр. Слов'янську назву Березань також пов'язують із білим кольором солі, як і деякі інші топоніми регіону: Аджияск, Тузли (Болтрик 2014, с. 67). Шлях (чи одна з його гілок? — Г. К.) уздовж Південного Бугу: о. Березань — Лиман — Південний Буг — Немирівське городище вважається загальноновизнаним, регулярне функціонування його датується серединою VI ст. до н. е. (Гаврилюк 1999, с. 264, 273). В золотоординський час основні опорні пункти комунікації у районі Південного Бугу пов'язуються з найважливішими бродами (Егоров 1985, с. 83—84). Лише в нижній частині Південного Бугу відомо 9 переправ і бродів, значна кількість їх згадується на його притоках (Яворницький 1990, с. 37). Торгівля сіллю розглядається одним із найважливіших чинників виникнення й розвитку Качибя в XV—XVI ст. (Маркевич 1894, с. 21—23). Челебі в XVII ст. відмітив значення причорноморських солончаків: «*якщо... рід Ос-*

мана захопить солеварні, що є у цих місцях, то козаки не будуть мати й горсті солі. Адже **всі їхні доходи** (виділено нами — Г. К.) залежать від цих солеварень» (Челеби 1961, с. 209). Тому, напевно, більшість козацьких зимівників у басейні Південного Бугу так чи інакше пов'язана з фактором солі. В сучасних дослідженнях звертається увага на зміни в гідрологічній ситуації в районах Хаджибейського й Куяльницького лиманів у золотоординський час. Зокрема, через відділення Куяльницького лиману від моря (близько XIV ст.) солоність води почала збільшуватись, що призвело до виникнення значних соляних промислів у середні віки. На середньовічних картах портуланак у цьому районі позначено топонім — «*zinestra*». Ця пристань у районі Куяльницького лиману — на шляху р. Рось — Південний Буг — Кодима — Великий Куяльник — до берегів Болгарії й Греції розглядається як найважливіший пункт регіону, оскільки лодки з товарами могли виходити в море, обминаючи дніпровські пороги. За даними античних авторів (Пліній, Птолемей) деякі дослідники тут локалізують р. Аксіак (Гордеев, Терещенко 2017, с. 384; Зубарев 2005, с. 440).

Можливість отримання значних прибутків передбачає і поселення, якусь організацію по видобутку і зберіганню солі, продажу, збору податків, адміністративні споруди тощо, як за монгольського володарювання, так і за литовського. Як, наприклад, в районі солених озер на Кубані ще в середині XIX ст. зберігалася ціла система по обслуговуванню соляних промислів: редути, вали, рови, склади солі. Тут же знаходилися і полонені, що працювали на озерах, а також гарнізони, що їх охороняли (Попка 1858, с. 17). Напевно, що й ординські та пізніші литовські порти і замки виникають у районі давніх солончаків і поселень Буго-Дністровського межиріччя, а також таборів монголів, які були поставлені там, щоб збирати податки з тих, хто припливає за сіллю (Карпини Пиано де, Поляк Бенедикт, Рубрук Уильям 2013, с. 59).

Багато дослідників звертає увагу на характерне для тюрків кольорове позначення сторін світу: «кара» — чорний — північ, «ак» — білий — південь, «кёк» — зелений, синій — схід і «сару» жовтий чи «кизил» — червоний — захід. В тюркській етнімії доволі часто зустрічаються кольорові визначення племен і народів, розселення даного народу відносно сторін світу (Агеева 1990, с. 74). Але визначення одного й того ж кольору різняться відносно тієї чи іншої сторін світу і залежать від різних обставин (Молчанова 1979, с. 19). Киргизи при визначенні сторін світу ставали обличчям на північ, тюрки — на схід, монголи — на південь. Монголи, як правило, юрту ставили входом на південь. Слова: «південь» і «перед» вважаються синонімами. Виділяють кілька основних принципів, за якими давні тюрки визначали сторони сві-

ту: обличчям до «полуночної сторони» (у давніх уйгурів) по вертикалі «верх» — «низ», за рухом сонця — піднімається на сході, опускається на заході (у монголів). У тюрків Золотої Орди був поширений поділ на шість сторін: праворуч, ліворуч, спереду, позаду, зверху й знизу. У туркмен уверх — схід, вниз — захід, вперед — південь, назад — північ та ін. В давньоуйгурських текстах також для визначення півночі використовувалося слово «гора», або «повернувшись у бік гір». Також використовувалося кілька термінів, в залежності від місцеперебування, як у тюрків Болгарії: північ — «зимова сторона», «Дунайська сторона», «Румунська сторона» (Конов 1978а, с. 81—85; Жуковская 1988, с. 157). В тюркській етнімії доволі часто зустрічаються *кольорові визначення племен і народів*, розселення даного народу відносно сторін світу (Агеева 1990, с. 74). Надзвичайно поширеним вважається поділ споріднених племінних груп на «білих» — «ак» і «чорних» — «кара». Але зустрічаються інші кольорові маркери: «сині», «жовті, «чорноголові» і «червоноголові». Після розпаду Першого Тюркського каганату в 630 р. китайці *виділяють «кёк — тюрків»* («синіх тюрків») і *«тюрків шелі»* («тюрків шарів», «жовтих тюрків»). Фіксується певний зв'язок між кольоровим визначенням і окремими народами — слова «*сари*» / «*шари*» переважають серед племен кипчакської групи: казахів, каракалпаків, киргизів, алтайців. Визначення «*кизил*» переважає серед туркмен, але це ніяким чином не пов'язано з антропологічними відмінностями, а маркує структурні підрозділи союзів племен (Кляшторний 2013, с. 19—20). Звертають увагу на *самоназву монголів «Кёке Монгол»*, що частиною дослідників пов'язується з відродженням у XIII ст. давньотюркської геополітичної символіки: «*кёке монгол*» — «*кёк тюрк*» — сині тюрки, тобто східні тюрки. З часом назва «*кёке monggöl*» поступилася місцем «*уеке monggöl*» (великі монголы; огляд див. Ускенбай 2013, с. 100—101).

О. Галенко вважає, що для орієнтації степовиків України золотоординського часу білий колір означав захід, а синій — схід, основним орієнтиром була р. Дніпро. Якщо б у цій ролі виступав Південний Буг, то правий берег Дніпра, що розташований на схід від нього, мусив би називатися Синьобережжям і річка Південний Буг не виступала рівноцінним орієнтиром щодо Дніпра. Дослідник локалізує історичне Білобережжя як Дніпро-Дністровське межиріччя і як окремий золотоординський улус темника Кочубея. Назва Білобережжя, тюркського походження, можливо, була синонімом у життєвою назвою цього улусу; західним кордоном Білобережжя був Дністер (Галенко 2005, с. 140—141). Але Синя Вода є східною (синій колір) притокою р. Південний Буг (західний — білий колір), і за логікою саме Південний Буг виступав основним просторовим орієнтиром для кочовиків

цього регіону. «Кök / гök» у сучасних тюркських мовах використовується в значеннях синій, блакитний, лазурний, світло-зелений, сірий та ін. Назви багатьох річок у Середній Азії й інших місцях Сходу — Кök / гök-су (Кононов 1978b, с. 172). Сині Води турецькою «Гек-су» (Горпинич, Лобода, Масенко 1977, с. 181). Із символами кольорів — білий і синій — пов'язуються і два основні племенні об'єднання Золотої Орди. Відповідно володіння нащадків найперших завойовників Євразії отримали назви *Синя Орда* (Кök-Орда) і *Біла Орда* (Ак-Орда) (Кононов 1978b, с. 172—173). Вихідним для слова «орда» називають — «юрта», ханська юрта, із якого виросло нове значення «ставка», резиденція хана. За історичним твором Утемиш-хаджи (написаний за розповідями Чингізидів і представників різних племен Дешт-і-Кипчак у XVI ст., вважається пам'ятником ідеології чингізизма в її шейбанідській версії), була ще й Сіра Орда. «...Виникла суперечка, кому з них бути ханом в Улусі Джучі... Два сина, народжені від однієї матері й сімнадцять синів, народжених від інших матерів, все разом відправились... до Великого хана, хан поставив їм три юрти: білу юрту з золотим порогом поставив для Саїн-хана; // синю орду зі срібним порогом поставив для Іджана; сіру орду зі сталевим порогом поставив для Шайбана» (Утемиш-хаджи 1992, с. 92; Юдин 1992, с. 22—23, 26). Чингізхан виділив трьох онуків серед інших: білий колір і золото символізували старшинство Бату, синій колір і срібло — підпорядкованість йому Орда-Еджена, сірий колір і сталь — підпорядкованість Шайбана і Бату й Орду-Еджену. Але символіка кольорових визначень цього джерела: «ак» білий і золото, «кок» — синій і срібло, «боз» — сірий і сталь, пов'язується не з орієнтацією за сторонами світу, а із соціальною стратифікацією. Колір юрт визначав ранги трьох синів Джучі, розмежував їх володіння в Улусі Джучі, за спостереженням В. Юдина, після смерті Джучі в 1227 р. і до Західного походу Бату в 1236 р. Ставка Орда-Еджена знаходилась на сході, тому термін Синя Орда повинен бути віднесений до східної частини улусу, його лівого крила, а Біла Орда — відповідно до його західної частини. Але розподілу підлягала територія від Яїка до Іртиша, отримана Джучі від Чингізхана, а не завойовані після західного походу землі до Дунаю. Тому пізніше кордони і відповідні володіння Білої й Синьої Орди значно зсунулися на захід. Згадка про Сіру Орду (Боз Орда) на чолі із Шайбаном на крайньому заході визначає її, вірогідно, десь на кордонах із Польщею (Юдин 1992, с. 27—30). В історіографії звертається увага на легендарність багатьох повідомлень Утемиш-хаджи (Ускенбай 2013, с. 102—104). Але частина дослідників визнає достовірність інформації, із певними корективами. Ак Орда, Кок Орда і (чи) Боз Орда зараховуються до 19 улусів за Батия,

чи 23 — за Узбека. Стосовно Боз Орди зауважується, що скоріш за все вона існувала, але Шибаніди її не очолювали, а були її складовою частиною. Шибанідам до 1266 р. належало три улуси із шести в правому крилі (західній частині): Джулат (Північний Кавказ), Кирк-Йер (Крим), Кара-улак (Валахія). Боз Орда — символічна чи метафорично знакова в очах степового населення назва правого крила Улусу Джучі (де правила нащадки Бувала: Бувал, Микгкадар, Ногай), куди входили і три улуси Шибана. «*Биік боз Орда*» (Высокая (Большая) серая орда), також перекладають «*светлоликая орда*» (Сабитов, Кушкумбаев 2013, с. 60—63, 65—69). Згідно з Утемиш-хаджи, Бату виділив 40000 війська Шибану і відправив на завоювання Криму і Кафи з тим, що після їх підкорення вони відійдуть йому. Шибан завоював ще й вілайети Улак і Курал. Кирими етнопоніми Улак і Курал перекладає як Богдан (Молдова) і Лехлю (Польща) вілайети. За творами Джувеїні й Рашид ад-Діна Курал / Корел — Угорщина. За Утемиш-хаджи, хан Шейх-Ахмед, який багато років знаходився в полоні у вілайеті Курал (у Польщі й Литві), згадував, що там є такі ж омаки (роди, племена), що і в Дешті, які «*пішли разом із Шибан-ханом і там залишились*» (Утемиш-хаджи 1992, с. 96). Я. Дашкевич пов'язав керел із трансформацією слова *король*, Галицько-Волинським князівством, що мало своїх королів, угорців Белу III (1173—1196) і Андрія I (1227—1236) (Дашкевич 2011, с. 167—168; Дашкевич 2006, с. 113). У сучасних дослідженнях допускається, що початково терміном Курал могла позначатися Угорщина, а з часом — Польща (Мустахимов 2010, с. 23—24). Також існує версія, що *корел* (король, курел, келар, келет) — це не етнонім, а скоріше політонім, що відноситься до угорського короля. За Рашид ад-Діном, володар країн Булар і Башкард, розташованих поруч із франками, називався келар. Хоча частиною дослідників підтримується версія про зв'язок керел із народом по сусідству з уральськими башкирами, або сучасними карелами (Костюков 2010, с. 85—90). Челебі згадав народи *крул* поруч з іншими слов'янськими народами при розповіді про фортецю Львів (Челебі 1961, с. 73, 256, прим. 3, за коментарями до тексту: *крул, тут і хеидек* не піддаються розшифровці). В одному з послань османського султана кримському ханові Девлет-Гірею I від 1577 р. згадується про напад невірних країни Курал (Курел кяфере) на одну з кримських фортець на Дніпрі; припускається, що мова йде про запорізьких козаків, які перебували на службі у польського короля (Мустахимов 2010, с. 23—24). Напевно, існуючи джерела поки не дозволяють вирішити цю проблему.

Існує велика кількість версій про трьох ординських володарів, розбитих Ольгердом, можливі місця їх кочовищ. Іноді їх називають

емірами. В сучасних дослідженнях визнається три рівні емірів за правління Узбека та Джанібека. Найвищий рівень — карачи-беки, чотири еміри, що вибирали собі беклярибека (старшого еміра). Далі еміри-темники, правителі улусів (23 — за Узбека), ще далі еміри (беки) — очільники племен, які раніше входили до певних улусів Джучидів. Після адміністративної реформи Узбека вони підпорядковувались ханові через улусбеків. В кожному улусі залишалось по три беки й один темник, правитель улусу (тумена) (Сабитов 2014, с. 126).

Ім'я *Кутлу-Буга* звичайно перекладають як «щасливий олень» (Дашкевич 2006, с. 15) або — «благословенний бугай» (Галенко 2005, с. 136). Спільнослов'янське «бик» вважається запозиченням із тюрк. «буґа», сучасне укр. «бугай» — нове запозичення з тюркської мови (Кримський 2010, с. 192). За Утемиш-хаджи, один із найстарших емірів Хизр-хана (1360—1361) *Кутлу-Буга* походив із *найманів* (Утемиш-хаджи 1992, с. 112). Існує також велика кількість версій про розташування орди *Кутлу-Буги*, розбитого Ольгердом, перебіг його життя, належність до того чи іншого ординського клану. Звертається увага на можливі посади при золотоординських ханах 50-х рр. XIV ст., його повернення до лав ординської еліти після приходу до влади Тохтамиша, займання посади баскака та ін. Існує припущення, що розбиті Ольгердом еміри карбували свої монети: Кутлуг-буга у Солхаті і Хаджи-бек у Кирк-йєрі (Гончаров 2016, с. 46). В золотоординських центрах Побужжя й Подністров'я (Старий Орхей, Костешти, Торговиця, Балаклея) масово представлені мідні золотоординські монети типів із двоголовим орлом і квірковою розеткою 40—50-х рр. XIV ст. та їх наслідування. У поодиноких випадках вони відомі в містах Галичини й Поділля. Наслідування датуються 50—60-ми рр. XIV ст. Їх виготовлення можливе в багатьох містах Золотої Орди, в тому числі в прикордонних з Кримом північно-західних областях, як це допускається сучасними дослідниками (Лебедев, Смирнов 2005, с. 29). І дійсно, не виключено, що якась група з таких монет належить до карбування емірів, розбитих Ольгердом.

Але надзвичайна поширеність імені серед золотоординської еліти дає право говорити про кількох ординських емірів, посадовців на ім'я *Кутлу-Буги*. Привертає увагу й спостереження про поширення практики контролю певних посад членами однієї родини, і відповідно згадані в джерелах: Інак Кутлубуга (близький радник хана Джанібека), його син Ільяс Бег (Ellias segnò fijo de Inach Kotloboga) кримський улусбек (1381), сеньйор Котлобога (1387) — уособлюють діда, батька й онука (Галенко 2005, с. 136). Також згадка в джерелах про *Енжли Кутлу-Буга* пов'язується з тим, що плем'я енжли було гілкою племені найман (Сабитов 2014, с. 121). А. Григор'єв свого часу вису-

нув версію про родинний зв'язок (рід Урусбуги) кількох представників золотоординської еліти: брати *Моголбуга*, *Кутлубуга*, *Урусбуга*, а також їх гіпотетичний батько *Севинчбуга*. Але зазначив, що це не означає, що всі ординські сановники з *буга* («бик») у якості другого компонента імені були кровними родичами (Григор'єв 2004, с. 124). Друга частина антропоніма надзвичайно поширена серед монгольської еліти, в тому числі каан Ариг-Буга (*Арик-Бука*, *Арик-Бока*, *Арык-Буга*, *Ариг Бог*), хан Тула-Буга (1287—1291) та ін. Існують повідомлення джерел, що власником генуезької фортеці Лериче (ототожнюється з пам'яткою Дніпровське 2) 1381 р. був *Акбога* (*Асбога*) (Господаренко 2015, с. 56; Джанов 2017, с. 30). Дійсно, близько середини XIV ст. якийсь із компонентів цього складного антропоніма міг бути характерним (традиційним) для одного з кланів, родів. Кланова система Золотої Орди — інститут чотирьох карачи-беків (представників чотирьох основних племен) зазнавав значної трансформації. У степових районах виділяється велика кількість племен, що комутували між собою (Сабитов 2012, с. 118—119). Але цей антропонім фіксується на західних землях Золотої Орди ще з другої половини XIII ст. 1277 р. Ногай відправив до Лева і Мстислава Даниловичей, а також Володимира Васильковича «*послы своя*» с *грамотами Тегинача Котлубугу и Ешимута* (ПСРЛ 1843, с. 207). Мовознавці звертають увагу на поширеність варіантів гідроніма Кутлуй / Котлуй, Кутлуга / Котлуга, Гоглуй, що пояснюється можливістю гідронімів реагувати на основні мовні події мікрорегіону, мовні впливи й адаптації. Деякі дослідники пов'язують подібні гідроніми з відповідними антропонімами: *Кутлуга* — ватажка повстання тюркютів 682 р. н. е., *Темір-Кутлуя* (Тимур-Кутлуга) — золотоординського хана, переможця Вітовта й Тохтамиша в битві на Ворсклі 1399 р. Або — із половецьким родом *Кутлу*, названого в Іпатіївському літописі 1185 р. *Колобич* внаслідок слов'янської адаптації половецького Kutlu (о)ба, дослівно «*рід Кутлу*» (огляд див. Железняк 1987, с. 79—83). В козацькій термінології «*Котлубань*» — заглиблення на рівній поверхні, котловина (Губарев 1970, с. 272). У сучасних дослідженнях (у зв'язку з пошуками географічних маркерів, пов'язаних з ім'ям Кутлубуги, одного з розбитих на Синіх Водах ординського володаря), звертається увага на назву р. Котлубаївка (друга назва р. Брониця (1470 р.), витоки якої розташовані біля села Котлубаївка на Вінниччині (Михайловський 2021, с. 59—60).

Значна кількість історіографії присвячена й ординському ватажку Хаджибею. Частина дослідників погоджується з тим, що ідентифікація його М. Стрийковським з епонімом у порту й поселення *Kaczubieiuw* на місці сучасної Одеси виглядає правдоподібною. Цей порт, розта-

шований як перехрестя водних і сухопутних шляхів, був вигідним місцем для виникнення ринку й поселення, і називання такого поселення й табору іменем або титулом военначальника було цілком доречним, що вважається поширеним у Золотій Орді (Галенко 2005, с. 138, 155, прим. 59).

Повідомлення Яна Длугоша про те, що 1415 р. Владислав II Ягайло наказав відправити збіжжя у своєму королівському порту Качибей, може свідчити, що і подільська пшениця була одним із традиційних товарів експорту через порти цього регіону, що, напевно, спиралося на традиції монгольського часу. В сучасних дослідженнях звертається увага, що залишається відкритим питання, чому досить тривалий час (якщо Качибей існував у 60-х рр. XIV ст.), до 30-х рр. XV ст. (перша актова згадка як про замок), назва не фіксується в документах (Білецька 2015, с. 236, там же ґрунтовний огляд джерел і історіографії). Існує припущення, що в районі Качибей в XIV ст. існував центр Джамболукської орди (бея Джамбо (Ямбо), і місцевою назвою замку і прилеглої території було — Ябу, зафіксоване в пізніших ярликах і картографічних матеріалах (Сапожников 2016, с. 57, 62—66). Привертає увагу згадка Бек-хаджи поруч із кримським намісником Кутлуг-Бугой у ярлику Тохтамиша, який різні дослідники датують: 1380, 1381, 1382, 1383, 1391 чи 1392 рр. (Григорьев 1844, с. 339; Березин 1851, с. 15; Набиев 2008, с. 105—106, 108; Талах 2021, с. 123). Це дозволяє припускати їх певний зв'язок із розбитими Ольгердом емірами. За перекладами ярлика, плем'я «Шюракюль» чи «Сютколь», очільником якого визнається Бек-хаджи (Бек-хаджи — Хаджибек (?), звільняється від податків не залежно від того, будуть вони кочувати всередині чи за межами Криму: «на стоянках к Сютколю причисленных людей» (Мурзакевич 1840, с. 144—145; Григорьев 1844, с. 339; 2006, с. 89—92). В сучасних дослідженнях визнається, що Сюткольський ель Бек-хаджи знаходився поблизу Молочного озера в Приазов'ї (Набиев 2010, с. 113; Черкас 2016, с. 171). Сютколь (сяттүкол) — букв. Молочне озеро (Молчанова 1979, с. 291; Семби 2013, с. 208—210). Челебі вважав, що назва ріки Молочні води походить від кольору води, яка стає подібною до молока бо протікає через родовища свинцевих і мідних руд. Звертається увага на посуд для молока, який на кримськотатарській мові називається *сютлюк*. Кримські татари так і називали це озеро — *Сютлюк*. Зазначається, що берегові обриси Молочного озера в Приазов'ї повторюють форму шкряного посуду для зберігання молочних продуктів (Семби 2013, с. 208—209). На користь прив'язки племені «Шуракаль» чи «Сютколь» до Молочного озера в Приазов'ї говорять і архівні матеріали XIX ст. (Маврина 2014, с. 434—435). Але зважаючи на значну поширеність «молочних гідронімів» в Україні

(Железняк 1987, с. 47—48), не можна повністю відкидати й інші можливі варіанти, зокрема, на частині пізніше перейменованих Білих рік і озер. Як і одна з річок, що впадає в р. Дністер — річка Молокиш (Одещина), аналогічно до р. Білоче, отримала свою назву від повеней, коли вода стає як молоко біла (Карачківський 1929, с. 182). Або, як свого часу вважав Ф. Брун, перебування цього племені могло поширюватися до околиць Гаджибейського порту (Брун 1865, с. 16—17). Одні дослідники ототожнюють Бека-хаджи згаданого ярлика (Бек-Гаджи за Ф. Бруном) з одним із розбитих Ольгердом емірів (Брун 1879, с. 173; Набиев 2010, с. 112—113). Інші заперечують будь-який зв'язок між Кочубеем розбитим Ольгердом і Бек-хаджи згаданого ярлика, зважаючи на мовні можливості (Галенко 2005, с. 138, 154, прим. 57). Але привертає увагу надзвичайна кількість варіантів написання назви поселення в районі сучасної Одеси в середньовічних джерелах та картографічних матеріалах: *Качибей, Гаджибей, Кучубей, Куджабей, Камубей, Kazubinyow, Kaczibeius, Koczibej, Koczubi, Caczibej, Caczubyeow, Coczubi, port Kogia-Bej (Koga-Bej), Chogia Bej, Pozoebe* та інші (Петрунь 1928а, с. 192—193; Білецька 2015, с. 234—245). При створенні нових карт у XVI—XVIII ст. використовувалися старі, та залучалися перекладачі, а також знавці місцевих топонімів (Мурзакевич 1848, с. 594—595). Але в цьому процесі, в умовах середньовіччя, важко було уникнути помилок. Як на карті Зойгера (1739 р.) на правому березі Дніпра неподалік Кодака є назва: «*Simoneka Tolodof*», а на карті Фаціуса (1769 р.) «*Simoneck Tolotof*». Що повинно було означати «*Simownik Cholodow*», тобто зимівлі російської армії, із карти 1737 р. (Кордт 1931, с. 16, 22, прим. 1, карти 19, 22). Чи як в атласі Річчі Занноні 1772 р., де найменування низки поселень у латинському написанні не співпадають з османським варіантом, але відображають своєрідну форму, вживану місцевим населенням, подекуди як частковий переклад османської назви. Наприклад, османська назва населеного пункту *Ak-köy* латиницею зазначена як *Bialakew (Бялакев)*, що вважається його прямим перекладом і може означати *Біле село* (Середа 2008, с. 415; Середа 2015, с. 28). Тунманн у XVIII ст. згадав про ногайське коліно (племя) *Ак-кою*, розповідаючи про землі між Бугом і Дністром (Тунманн 1991, с. 50). Або, як Боплан подав назву *Семенов-Рогъ — Семеновирукъ* (Еварницький 1898, с. 146). Досвідчені картографи, мабуть, таких топонімів уникали або намагалися відтворити (часто зі слів іншої не зрозумілої мови) графічним способом — без назви. Їх контури могли бути передані досить точно з османських карт, із слів або жестів татарських чи турецьких перекладачів. Імовірно, до подібних карт і топонімів могли долучитися і місцеві татарські начальники, очільники

орд, і зберегти, залишити нам їх давні назви. На зразок одного з каймаканів — *литовсько-го татарина* Якуб-аги-Лека, який управляв ханськими слободами в Побужжі і мав резиденцію в слободі Криве Озеро. Джерела (1762, 1765) згадують його як воеводу чи хатмана Дубоссарського (перекладають як «гетьман Волошский»). На посади каймаканів кримські хани могли призначати ногайців, кримських і литовських татар, вірмен та ін. Каймаканом Голти був якийсь Черкас. Основною ознакою каймаканів вважається належність до місцевої або службової аристократії, не пов'язаної рідством із Гіреями (Грибовский 2009, с. 74). Але варто згадати й отаманів, із якими, за літописами, «вошли у приятельство» князі Коріятовичи. Зміни влади в регіоні, необхідність узгоджувати різноманітні територіальні та податкові назви тюркського (ймовірно різних діалектів), монгольського, литовського, італійського, польського, османського, українського, російського, молдавського та ін. походження створювали передумови для використання різних форм у написанні назви давнього поселення в районі сучасної Одеси. Напевно, в цьому не останню роль грав фактор солі. Варто уваги й спостереження, що в джерелах XVIII ст. до території між Бугом і Дністром вживається назва *Ханська Україна*, але й використовується інша назва — *Кочубейська Татарія* (Середа 2015, с. 101). Не виключено також, що похід Ольгерда початку 60-х рр. XIV ст. призвів до зміни місць перебування однієї з орд регіону, але назва території залишалась маркуючою (у різних формах) для переважаючого тюркського населення.

Ще більш загадковою особистістю виглядає третій татарський володар, згаданий у джерелах під ім'ям Дмитро. Різні дослідники вважають його князем Малою Поділля, володарем Білгороду, Бесарабом I Драгошем, ханом Ямболуцької орди, правителем Мангупу, сотником Куїтаном і одночасно правителем Мангупу, ханом мангупських татар, беком Добруджі, походив із болоховських князів, був безпосереднім ленником Хаджибея, мав походити із Судака. Частина істориків локалізує державу Дмитра між дельтою Дунаю і Дніпробузьким лиманом (перелік версій див. Дашкевич 2006, с. 117). Сам Я. Дашкевич вважав його українцем (русином) або ясом (аланом), звернув увагу на кілька топонімів у регіоні: Дмитрів Кільш (на карті 1696 р.) — тепер р. Гнилий Тікич, оселі Димитрівка, Димитропіль на лівому березі Богу нижче Саврані — нижче Димитрівки — на Побережжі. Учений припускав, що Дмитро був центральною фігурою регіону, що зумів централізувати державу, приєднати до неї землі Кутлу-Буги і Хаджибея, зупинити натиск литовців, відновити торгівлю із Заходом. Його столиця була розташована на лівому березі Дністра, на віддалі 50 миль від Брацлава. (Дашкевич 2006, с. 117—118). Деякі сучасні до-

слідники його називають вождем християн гагаузів (Шпулер 2016, с. 143, коментарі). Ф. Шабульдо вважав його ханом Ямболуцької орди з адміністративним центром — Ак-Мечеть (Шабульдо 1987, с. 71—72). Варто відзначити, що близько середини XIV ст. у степах Східної Європи християнство масово поширюється серед ординської еліти, в тому числі і в ханському середовищі, причому і за західним, і за східним обрядом. Літопис, згадавши про п'ятимісячне правління хана Кульпи (1359) і його вбивство Наврузом, додав: «со двома сынома своима, со Михаиломъ и Ивановъ» (ПСРЛ 1922, стб. 68). За рукописом В. Татищева, до цих слів цитати зроблено припис: «...бывшими от матери кресченными» (Григорьев 1983, с. 25). На золотоординських пам'ятках України фіксуються процесійні хрести (Мамай-Сурка, Торговиця), залишки легких наземних споруд культового характеру та ін. Пов'язується з масовою християнізацією половців, насамперед, з Угорщини (Квитницький 2016, с. 57—58, 62—64). В Торговиці знахідка залізного процесійного хреста походить із напівкруглого об'єкта (скупчення обробленого каміння) в межах могильника XIV ст. (датований монетами середини XIV ст.) (Бокій, Козир 2005, с. 70—73).

Не виключено, що виокремлення кількох кочівницьких орд у басейні Південного Бугу сталося ще в XIII ст. (белобережці, чернятинці, болоховці (?)) і монголи їх частково знищили, а частково використали. Під час війни монголів із Хорезмом у половецькому степу розгорілася боротьба двох половецьких ханів, про яку згадав домініканець Юліан. «Другой вождь с реки Буз по имени Гурег, из-за его богатства напал на него и победил» (р. Буз — р. Буг; Гурег — Юрій, син Кончака, або Кючлюг син хана найманів (?)) (цит. за Зимони, Кузубаев 2014, с. 90, прим. 65, 367; Голубовский 1884, с. 230—231, прим. 3). В угорських половців переважають християнські імена фіксуються із середини XIV ст., але й до цього значна їх частина, насамперед еліти, була похрещеною. Такі половці в джерелах іноді згадані під двома іменами: «Iwan et Kuchmek Christiani Cumanii» (Іван і Кучмек половці-християне) (Осипян 2013, с. 143). Напевно, небезпідставно вважають, що і згадані в джерелах із початку XV ст. імена на зразок: *Ганс татарин із Галича* чи *Маргарита татарка*, або *Мингельбей католик* чи *Домініка Менельбея*, *Ганс Битомир*, *кузнец Ногай*, *кузнец Мамай* (Галицьке передмістя) мають зв'язок із похрещеними половцями. Можливо, ще з XIII ст. — «половці Данилови». Після повстання й поразки від угорських військ на початку 80-х рр. XIII ст. два клани із семи повернулися до золотоординських володінь. (Осипян 2013, с. 140—143, 150—151, 154—161). Але, напевно, враховуючи напружені відносини з угорською знаттю, повернення окремих родів чи племен до ко-

лишніх місць кочування продовжувалося і надалі. Не виключено, що через кілька зворотних хвиль з Угорщини частина побозьких половців повернулася до рідних місць і була інтегрована до складу монгольських підрозділів у цьому регіоні. І, очевидно, не випадково, «*dominus Demetrius. Princeps Tartarorum*» (1368), як титулував його угорський король (Дашкевич 2006, с. 117), знайшов собі притулок на кордонах Угорщини. Привертає увагу і поширеність цього імені серед половців Угорщини на службі у Карла I Роберта і Людовіка Угорського: Деметрій із Борчол (бордж-огли), Деметрій з Улас (улаш-огли) (Пилипчук 2013, с. 126).

У степах України, враховуючи значний вплив італійців, певну залежність від італійської торгівлі, більшість кочівницької еліти, напевно, орієнтувалась на католицьких місіонерів. В умовах натурального господарства контроль над найважливішими річковими та сухопутними комунікаціями забезпечував регулярними грошовими прибутками. Функціонування довгих і складних торговельних шляхів із переходом від однієї ріки до іншої, із використанням дрібних річок і волоків, майже завжди прискорювало створення державницьких структур із міцним апаратом влади (Кизилів 1984, с. 64). Головним чином, торгівлю вели місцева ординська адміністрація й італійська купецька верхівка. Одні реалізували товари, отримані у вигляді данини від навколишнього осілого населення чи прямого грабунку, інші вивозили ці товари за кордон. Значним стимулом для «монетизації» визнають работоргівлю. В 1370-х рр. відсоток татар серед рабів, проданих у Флоренції, Венеції та Генуї становив 77—87 % (Руссев 1999b, с. 119; 2016, с. 174). Безперечно, що серед цих «татар» значна частина належить різноманітним етнічним групам степових і лісостепових районів Правобережної України й Молдови. Ймовірно, що значна кількість таких угод здійснювалась і в містах Північно-Західного Причорномор'я. В зафіксованих із Килії документах 1360—1361 рр. згадується про продаж сарацинам із Білгорода 18-річної татарки («*de proienia tartarorum*») за участі перекладача з команської («*comanescho*») мови (Руссев 1999b, с. 65).

Ближче до середини XIV ст. кочовики України зазнали значних змін у клановому та етнополітичному відношенні (враховуючи боротьбу Ногай й Токти, епідемії та ін.). Відцентрові тенденції до самостійності у своїх володіннях середини XIV ст. економічно найпотужніших представників ординської еліти пов'язують саме із західними землями Золотої Орди, де райони осілості, залишаючись зобов'язаними даниною ханові, фактично виявились за межами реального військово-політичного контролю ханської ставки, що проявилось після смерті Узбека 1342 р. (Параска 1981, с. 83). Боротьба за ханський престол зразу кількох Чингізидів,

значне погіршення природних умов, занепад землеробства й скотарства, торгівлі й ремесла, зменшення притоку данини і військової здобичі, розлад грошового обігу, ослаблення центральної влади призвели до системної кризи у величезній державі. До цього долучилися і наслідки пандемії чуми, летальність від якої сягала 70—80 %, а в деяких місцях — і до 100 % населення. Відмічається значне скорочення товарообігу через італійські торгові республіки (Измайлов 2018, с. 33, 36, 40). Для очільників окремих орд чи кланів, що перебували в прикордонних степових і лісостепових районах України, фактор солі залишався одним з основних ресурсів у боротьбі за власне виживання. Про це певним чином свідчить і згаданий вище документ про покупку солі з Ілліче 1361 р. (Pistarino 1971, s. 133—135, N 77).

У Дністровсько-Дніпровському межиріччі зафіксована низка золотоординських городищ (називають 6—7 населених пунктів). Причому їх більшість концентрується в басейні Південного Бугу, але систематичних розкопок не провадилось (Петрунь 1928b, с. 162—167; Егоров 1985, с. 82—84, Єльніков, 2008, с. 123—125).

У результаті систематичних археологічних досліджень Торговиці останніх десятиріч зібрано значну кількість матеріалів, в тому числі золотоординських монет кінця першої — початку другої половини XIV ст., що дозволяють пов'язувати пам'ятку зі значним золотоординським центром. Мідні випуски — суто міська монета, абсолютно представлені типами золотоординських пулів із двоголовим орлом та з квітковою розеткою, а також їх наслідуваннями. Цим же часом датуються і срібні дирхеми (Бокій, Козир 2005, с. 44—45, 60—61, 72, 82; Козир 2010, с. 6—14). Час існування й загибелі цього центру корегують і кілька комплексів (Боровик 2012, с. 92—93; Сиверс 1922, с. 21, № 60). У добре відомому Торговицькому скарбі 1894 р. з берега р. Синюхи (173 монети) присутні джучидські дирхеми від Токти (1290—1312) до Навруза (1360), а також 6 празьких грошів Вацлава II (1305—1310), Яна I Люксембурзького (1310—1346) і Карла (1346—1378) (Сиверс 1922, с. 21). Відсутність згадок про монети Кільдібека (1361—1362) та Абдуллаха (1361—1369) дозволяє досить точно датувати комплекси — межа 50—60-х рр. XIV ст. Це певним чином узгоджується і з літописними повідомленнями.

Уведені нещодавно до наукового обігу знахідки золотоординських монет (кілька скарбів, велика кількість окремих знахідок) із городища (фортеці) Баликлея біля с. Покровка Веселинівського р-ну Миколаївської обл. підтверджують існування тут значного золотоординського центру, який існував із першої половини XIV ст. (Піворович 2008, с. 13—17; Господаренко 2021, с. 337 (на малюнку мідні пули 1350-х рр. з розеткою або наслідування (?)). Але, крім мідних (міських) та срібних мо-

нет Узбека, Джанибека та Бердібека, тут широко представлене карбування Кільдібека та «мамаєвого хана» Абдуллаха, що свідчить про активне функціонування населеного пункту і протягом 60—70-х рр. XIV ст. (Піворович 2008, с. 15—26). Ці нумізматичні знахідки підтверджують існування кількох міст у Побужжі саме наприкінці першої — на початку другої половини XIV ст. Міста переважно будувались на місці зимових кочівель, в південних частинах кочувань відповідних орд (Федоров-Давыдов 1973, с. 78), але розкопки Торговиці засвідчують існування таких центрів і на північних маршрутах. Наприкінці першої половини XIV ст. тут виросли й сформувалися кілька значних осередків. З послабленням центральної ханської влади й початком «великої замятні» на межі 50—60-х рр. XIV ст. вони отримали контроль над найважливішими комунікаціями в басейні Південного Бугу, між Західною Україною, Поділлям і Причорномор'ям. Ймовірно, що одним з основних засобів існування цих орд були саме солончаки біля гирла Дніпра і Південного Бугу. Як і властиво кочовикам, вони кочували вздовж великих річок Правобережної України. Як за описом свідка подібних кочовищ на Волзі в другій половині XV ст.: «Місто Астрахань належить трьом братам; вони сини рідного брата головного хана, який нині править татарами, які живуть у степах Черкесії та біля Тани. Влітку через спеку вони йдуть до меж Росії у пошуках прохолоди і трави. Взимку ці три брати проводять кілька місяців у Астрахані...» (ред. Скржинская 1971, с. 220). Основний спосіб господарювання і саме існування кочівницьких угруповань передбачає меридіальне кочування вздовж значних річок. Стада літом переганялись на північ, де трава не так сильно пересихала від жару і було більше води, а взимку на південь, де снігу було менше і морози слабкіші. Але така різниця у кліматі стає відчутною на відстані не менше ніж 100—200 км, тому золотоординські улуси ймали форму довгих меридіональних смуг по кілька сотень кілометрів, і кордонами таких кочових територій і відповідних улусів повинні були бути великі ріки. Такий спосіб господарювання передбачав напівкочові форми організації відповідних орд із довготривалими зупинками біля сінокісних угідь. Тривалі зупинки створювали умови для розвитку землеробства й ремесла, появи постійних поселень із кам'яними будівлями (Шенников 1987, с. 90—91, 87).

Кочовища орд на правому й лівому берегах Бугу, певно, доволі різнилися з огляду їх можливих маршрутів на північ. На правому березі в смугу степів Буг входить за р. Саврань. На лівому — межа лісів проходить значно вище, майже біля багатого рибою «устя Удицького Чорного». 1529 р. вартові загони на Брацлавщині не виходили у своїх постійних стоянках

поза межі поширення лісів, на правому допливі р. Бугу — Саврані біля Чечельника, а на лівому березі в районі Звенигородщини. Мапи XVI ст., зазвичай, відмічають межу Поділля р. Саврань (Петрунь 1926, с. 91). У тих випадках, коли річкова система не дозволяла здійснювати меридіальні кочування, вони відбувалися залежно від місцевої ситуації, в тому числі і круговим рухом (Шенников 1987, с. 90).

Кольорові позначення місцевостей також пов'язувались з характером скотарського господарства: зимові пасовиська кочовики називали *чорні землі* чи *чорні піски*. У джерелі XV ст. «чорні піски» протиставляються літнім пасовиськам — «адыр». В XVI ст. ногаї, які кочували між Азовом і Астраханню, зимували в місцевості «Каракорум» — «чорні піски». Казахи всі пасовиська ділили на «каткил» — твердий ґрунт (ковильний і полинний степ, солончак); землі придатні для осінньо-літніх пасовиськ і «кунгир» — м'який ґрунт (піски, очеретові і лугові місця), придатні для зимівки (Ракушин 2006, с. 220). На території Казахстану, Узбекистану, Киргизстану, Татарстану часто зустрічаються топоніми — «Аксум», *білі, чисті піски* (Мурзаев 1984, с. 34). М. Железняк звернула увагу на гідронім *Гоглуй*, половецьке: *гог / кок* — «синій, блакитний, сірий», порівняла з назвою р. Кок-су (бас. р. Катунь, бас. р. Обі), а також з казахським «*кок*» — місцевість із зеленою луговою рослинністю, «*кокорай*» — лугова місцевість з рясною водою (Железняк 1987, с. 83). «Біла земля» — монгольськ. «цаган хэр», букв. білий степ, у значенні «ковильний степ» (Койчубаев 1974, с. 25, 22; Мельхеев 1969, с. 67). «Акдала» від «ак» (кормова трава) і «дала» (степ) — степ з кормовими травами: назви багатьох степів у Казахстані і разом із тим барханно-грядовий пісчаний масив уздовж східного правого берега р. Ілі. Урочище *Акжайлу* виводять із «ак» + «жайлау» (джайлау) — літне пасовище із соковитими кормовими травами (Койчубаев 1974, с. 27, 22). Подібні місцевості з пишною травною масою мали величезне значення у життєзабезпеченні багатьох кочовиків Євразії, за них точилася запекла боротьба. Але в різних місцевостях їх кольорове визначення могло бути різним і протилежним (відповідно білим, синім чи зеленим).

Сучасні дослідники (за матеріалами Поволжя) звертають увагу, що в літній період беки, які стояли на чолі родів і кланів, могли більш чи менш вільно розташовуватися на кордонах степу й лісостепу. Але зимою такої можливості не було — зимові пасовиська були на вагу золота, тому їх розподіл був жорстко регламентований. Клани, що виникали на відведеній їм території, називались за іменами засновника-предка чи за назвою визначеної місцевості (Ракушин 2016, с. 65). У киргизів до нового часу, за визначеним здавна місцем зимівки чи літніх кочівель, можна було знай-

ти відповідне плем'я чи рід (Турдалиева 2009, с. 157).

Подібні явища характерні були і для Побужжя, але мали свої особливості, обумовлені гідрогеографічною ситуацією. «Кök / gök» — синій, блакитний, лазурний, світло-зелений, сірий та ін.; назви багатьох річок в Середній Азії та інших місцях Сходу — Кök / гök-су (Кононов 1978b, с. 172), як і наші Сині Води (патурецькі «Гек-су») (Горпинич, Лобода, Масенко 1977, с. 181), могли використовуватися у ширшому значенні — місце із зеленою луговою рослинністю в басейні відповідної ріки. У зв'язку з цим привертають увагу зафіксовані в районі річки Синя Вода відповідні топоніми: «барак Синовидський», «урочище Сині Роси». М. Стрийковський знає «урочище Сині Води» (Козир, Чорний 2012, с. 13, 16; Лицкевич 2019, с. 604). І як слушно зауважено сучасними дослідниками, бачення географічної назви «Сині Води може бути у двох напрямках — як традиційно, а також як урочища». А, також, «Сині Води можуть бути й узагальнюючою назвою цілої місцевості» (Козир, Чорний 2012, с. 13, 16). Мабуть, варто додати, що не тільки цілої місцевості, а історико-географічного та політично значущого осередку, місця перебування, кормової бази окремої орди. Теж саме стосується і Білої Води / Ак-су, а також і її берегів у широкому розумінні — Білобережжя (кормова база, визначене місце перебування орди). Різні дільниці річок (як і прилегла територія) могли по різному називатися, або назви одних річок переходили на інші. Наприклад, середньовічні географи вважали Південний Буг лише однією з приток Дніпра (Буйських, Ієвлев 1991, с. 99). Ліва притока Синюхи — річка Кагарлик із давньотюркської перекладається: «робиться синім, блакитним» і є калькою слов'янського гідроніма Синіє Вода (Лучик 2005, с. 127). На Сході ріка часто змінювала свою назву, приймаючи велику притоку, при зміні напрямку долини чи її рельєфу.

Затвержені ще на початку монгольського володарювання маршрути кочовищ побузьких орд визначалися найважливішими топонімами — відповідно Синя Вода і Біла Вода. І незалежно від первинної семантики цих назв (від кольору води, порід, солі, матеріалу, що використовувався в домобудівництві, які у різних народів на різних етапах могли бути різними), в XIV ст. ці гідроніми і їх похідні (місцевість, кормова база, долина, Білобережжя та ін.) усвідомлювалися як територія розташування однієї або кількох орд. Первинно, Білобережжя мало асоціюватися з невеликою територією, портом, зручною гаванню тощо в районі Буго-Дністровського лиману (Брун 1858, с. 256—257), можливо, пов'язаною із зовнішньоекономічною діяльністю. Або, як свого часу вважав П. Голубовський, від місцевості і поселень у гирлі Дніпра, на шляху з Русі до Греції (можливо,

поселень, які важко було оминати — Г. К.). Дослідник вважав Ак — білий, як і для Білгорода, запозиченням із половецької чи печензької мови (Голубовський 1884, с. 201). В сучасних дослідженнях запропонована гіпотеза, що Акчакерман (білуватий) 30-х рр. XIV ст. (як варіант Аккерман) асоціювався не з білим чи білуватим кольором стін, а з багатством, розвинутою торгівлею (акче — срібна монета; Руссев 1999a, с. 386—387).

Про звичку причорноморських тюрків називати місцевість за назвою ріки в X ст. згадав і Костянтин Багрянородний, але стосовно Південного Бугу вживає назви *Kybó* і *Boγy* (Костянтин Багрянородний 1991, с. 163, 173, 403, 487). Ближче до середини XIV ст., це повинна була бути досить значна територія кочування однієї чи кількох побузьких орд. Або, як зазначає сучасний дослідник — було синонімом і ужитковою назвою цілого улусу (Галенко 2005, с. 140—141). Мабуть, варто додати, улусу чи улусів, значним фактором існування, економічною базою яких були солончаки неподалік гирл Південного Бугу й Дніпра, а також контроль за найважливішими шляхами Правобережної України.

Традиційно, для золотоординського часу не виділяють Буго-Дніпровське міжріччя і відповідно всю територію Дніпро-Дністровського межиріччя відносять до володінь одного з ординських володарів, розбитих Ольгердом (Галенко 2005, с. 139—141), що, певно, пов'язано із станом вивчення пам'яток регіону золотоординського часу. Але надзвичайно важливою, з огляду на комунікаційну роль для кочовиків була р. Інгул. Торговельні контакти населення Середнього Подніпров'я з районом приольвійських солончаків здійснювалися з найдавніших часів через межиріччя Інгулу та Інгульця. В пізніші часи чумацький шлях у верхів'ях цих річок вливався у відгалуження Чорного та Шпакова шляхів (Болтрик 2003, с. 47—50). Виділяють чотири відгалуження Ольвійського шляху скіфського часу в басейні Інгулу. Кістяки двох верблюдів у курганних могільниках Гірського Тикича пов'язуються з караванним шляхом, що співпадає з дільницею Чорного шляху, який від Лисянки йшов на північний захід уздовж верхів'їв Гнилого Тикича (Бессонова, Полтавець 2015, с. 23). Пізніші джерела вказують, що в інгульських степах могли розмішуватися дуже значні військові контингенти кочовиків. Наприклад, 1649 р. на ріках Інгулі й Інгульці стояли кочів'я 10000 татар, що прийшли на допомогу Б. Хмельницькому. 30000 кримських татар приходило на ріку Інгул на допомогу П. Дорошенку 1675 р. Місцевість між Інгулом та Інгульцем відома за наявністю запорізьких кінських заводів і іншої рогатої худоби (Еварницький 1898, с. 151). На карті Річчі Занноні Інгульський степ показано рівнозначною територією до Бузького степу: до Інгулу —

Рис. 5. Інгульський і Бузький степ на карті Річчі-Занноні 1767 р. (за Ricci-Zannoni 1772)

показано Бузький степ, а між Інгулом і Інгульцем — Інгульський (рис. 5; Ricci-Zannoni 1772, р. 24). Тому видається, що в степах між Бугом і Інгулом перебувала одна орда, а між Інгулом і Дніпром інша (або кілька). Іноді на картах середньовічна назва «*boristene*» (та її варіанти) показана в районі р. Інгул, яка впадає в Бугський лиман у районі сучасного Миколаєва (Гордеев, Терещенко 2017, с. 371).

Велика кількість крапок на середньовічних портуланах, напевно, відтворює міліну й небезпеку (Гордеев, Терещенко 2017, с. 348), а також свідчить, що італійцям були добре відомі прибережні райони сучасної України. Порти в районі Цюрюпінська, Парутино, Куяльницького лиману та ін., ймовірно, відтворюють найважливіші пункти маршрутів основних орд регіону, місця збуту головних ресурсів (сіль, зерно, невідьники). Традиційно суфікс «*ен*» в українській гідронімії визначається як притока основної ріки. В XVIII ст. Інгулець називали Малим Інгулом, але він на 195 км довший за Великий Інгул (Лисецький 2021, с. 21), що передбачає і пропорційно більшу кількість пам'яток на зазначених кілометрах.

Субмеридіональний маршрут від Білого берега (локалізується в районі Березанського лиману) до Чорного лісу потребував 9 днів (Болтрик 2003, с. 48—50). За твором М. Броневського, шлях Брацлав-Очаків (345 км): 50 миль, або 6—7 днів шляху, день шляху вираховується в 49—57 км (чи 40—60 км) (1 миля — 7 км) (Жарких 2004, с. 345—346). У Приарал'ї — для шляху Центрального Устюрту, збудованого як єдина система облаштованої дороги, від початку другої треті до 70-х рр. XIV ст., відстань між караван-сараями фіксують від 25 до 54 км. Це пояснюється необхідністю побудови їх у місцях, наближених до котлованів із постійними чи сезонними джерелами води й іншими сприятли-

вими факторами (Маньолов 1982, с. 95, 111, 118). За Бопланом, татарські денні переходи становили 6 французьких льє (1 льє — 4,44 км, тобто приблизно 26—27 км (Боплан 1990, с. 157, 206, прим. 48). Киргизи при перегоні худоби на літні пасовища орієнтувались на швидкість не більше 30 км на добу, але досвідчені люди гнали худобу не більше ніж 10—15 км на добу (Турдалиєва 2009, с. 158). Напевно, ці цифри і такі денні переходи значно коливалися й залежали від багатьох природних факторів, насамперед, води й корму для коней. Але навіть при найбільших можливих денних переходах такі відстані передбачають значно більшу кількість пам'яток у басейні Південного Бугу ніж згадується в літературі. Напевно, значна кількість їх повинна бути на місцях козацьких зимівників. Враховуючи надзвичайно розвинуту поштову службу в Монгольській імперії, ймовірно, до середини XIV ст. в басейнах Південного Бугу, Інгулу та Інгульця вже існувала низка поштових станцій (*jam*), що повинна була розташовуватись на приблизно однаковій відстані (приблизно рівному часу по подоланню ділянки шляху). Забезпечення їх функціонування відносять до баскаків (Гурлянд 1904, с. 88) чи місцевих правителів, які опікувались цілим штатом чиновників. До їх числа зараховують і «побережників», до обов'язків яких входили і митні збори (Шпулер 2016, с. 409—410). У багатьох випадках такі пункти розташовувались у найважливіших місцях караванних шляхів, на відповідних переправах.

На сучасному етапі значна частина дослідників вважає, що значення походу Ольгерда на Синю Воду значно перебільшено істориками чи взагалі ставить під сумнів сам факт цієї події (Русина 1998, с. 64; Жарких 2017; Бабенко, Комаров 2020, с. 144—145, 153). Але розкопки в Торговиці свідчать, що місто не відро-

дилося, кочівники були відкинуті далеко на Південь. На відміну від Північно-Східної Русі, з цього часу відсутній будь-які повідомлення про баскаків (даруг). Без цих подій навряд чи були б і можливі чисельні надання Коріатовичів у середній (нижній?) течії басейну Південного Бугу, а також у Бакоті (Лицкевич 2019, с. 620—621; Михайловський 2012, с. 29, 36—47; Михайловський 2021, с. 69, 93—94, 130). Важко перебільшити і появу на межі XIV—XV ст. литовських фортець у гирлах Дніпра і Південного Бугу. Безперечно, що це стало можливим у результаті тривалої боротьби литовських і литовсько-руських князів. Але початок було покладено діями Ольгерда на початку 1360-х рр. Увага кількох літописів до Білобережжя, можливо, обумовлена значимістю цієї території. Ольгерд повоював не тільки Сині Води — місця традиційних літніх кочовищ, а й здійснив похід до місць зимовок кочовиків.

Наведене вище дозволяє пов'язувати Сині Води і Білобережжя Рогозького та Никоновського літописів із басейном р. Південний Буг. А саме з літніми й зимовими кочовищами кількох потужних орд у басейнах річок Ак-су (Південний Буг) і Г'єк-су (Синя Вода). Орд, що контролювали торгівлю сіллю, зерном, невільниками та ін. значної частини Правобережної України. А також із місцевостями, де близько середини XIV ст. виростили золотоординські міста з багатою матеріальною культурою. Кочівницьким ордам, що в умовах розпаду Золотоординської держави залишалися реальною загрозою політичним і економічним інтересам Ольгерда на Поділлі та Київщині. А також погодитися з українським істориком Ф. Шабульдо, що ще мало хто з наших сучасників знає щось конкретне про ці події (Шабульдо 2013, с. 69). Видається, що суттєву допомогу у вирішенні цього питання можуть надати систематичні розкопки золотоординських пам'яток у басейнах Південного Бугу, Інгулу й Інгульця. Дослідження в цьому напрямку тільки розпочинаються.

ЛІТЕРАТУРА

- Агбунов, М. В. 1992. *Античная география Северного Причерноморья*. Москва: Наука.
- Агеева, Р. А. 1990. *Страны и народы: происхождение названий*. Москва: Наука.
- Аманжолов, А. С. 2003. *История и теория древнетюркского письма*. Алматы: Мектеп.
- Антонович, В. Б. 1885. *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России*. 1. Киев: Е. Я. Федоров.
- Аристов, Н. А. 1896. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. *Живая старина*, 3—4, с. 277-456.
- Бабенко, А. А., Комаров, О. В. 2020. Битва на Синих Водах — факт или историографический миф? *Novogardia*, 2, с. 135-160.
- Барсов, Н. 1865. *Материалы для историко-географического словаря России*. Вильна: А. Сыркин.
- Бартольд, В. В. 1965. *Сочинения*. III. Москва: Наука.
- Бартольд, В. В. 1966. *Сочинения*. IV. Москва: Наука.
- Березин, И. Н. 1851. *Тарханские ярлыки Тохтамыша, Тимур-Кутлука и Саадет-Гирея с введением, переписью, переводом и примечаниями*. Казань: Университет.
- Бессонова, С. С., Полтавец, В. І. 2015. Шляхи сполучення в басейні Тясмину на початку доби заліза. *Археологія і давня історія України*, 2 (15), с. 21-37.
- Білецька, О. В. 2015. Качибей у світлі джерел XIV—XVI ст. (матеріали до вивчення історичної географії Поділля та північного Причорномор'я). *Записки історичного факультету Одеського Національного університету*, 26, с. 233-258.
- Бокій, Н., Козир, І. 2005. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація). В: Шабульдо, Ф. М. (ред.). *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 41-83.
- Болтенко, М. 1947. Стародавня руська Березань. *Археологія*, 1, с. 39-51.
- Болтенко, М. Ф. 2009. О. Березань и его исследования. Часть I. Исследования по 1900 г. (Колесниченко, А. Н., Полищук, Л. Ю. Вступительная статья и подготовка к изданию). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 9, с. 321-380.
- Болтрик, Ю. В. 2003. Шляхи сполучення Скіфії України. *Воєнна історія*, 1, с. 45-56.
- Болтрик, Ю. В. 2014. Соляні промисли Північного Причорномор'я в скіфський час. *Археологія*, 4, с. 63-80.
- Боплан, Г. де. 1990. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн*. Київ: Наукова думка. Кембрідж: Український науковий інститут Гарвардського університету.
- Боровик, Т. Д. 2012. Поховання 241 могильника золотоординського часу на Кіровоградщині. *Археологія*, 4, с. 91-94.
- Брун, Ф. 1853. *Voyages et ambassades de messire Guilebert de Lannoy, 1339—1450*. Комментарий. *Записки Одесского общества истории и древностей*, III, с. 443-465.
- Брун, Ф. 1858. *Берег Чорного моря между Днепром и Днестром по морским картам XIV—XV ст.* *Записки Одесского общества истории и древностей*, IV, с. 244-260.
- Брун, Ф. 1865. *Судьбы местности занимаемой Одессою*. Одесса: П. Францов.
- Брун, Ф. 1879. *Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России*. I. Одесса: Г. Ульрих.
- Брун, Ф. 1880. *Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России*. II. Одесса: Г. Ульрих.
- Буйських, С. Б., Ієвлев, М. М. 1991. Про осіле населення понизь Дніпра та Південного Бугу. *Археологія*, 4, с. 84-104.
- Венелин, Ю. 1847. О соляном озере «Halmyris» (Rassein, Ramsin). *Чтения в Историческом обществе истории и древностей российских*, 6, с. 19-46.
- Вірський, Д. 2008а. *Річнополіта історіографія України (XVI—XVII ст.)*. 1. Київ: Інститут історії НАН України.
- Вірський, Д. 2008б. *Річнополіта історіографія України (XVI—XVII ст.)*. 2: Додатки. Київ: Інститут історії НАН України.
- Витрувий, 2006. *Десять книг об архитектурі*. Москва: Архитектура-С.

- Витсен, Н. 2010. *Северная и Восточная Тартария, включающая области, расположенные в северной и восточной частях Европы и Азии*. II. Амстердам: Pegasus.
- Владимирцов, Б. Я. 2002. *Работы по истории и этнографии монгольских народов*. Москва: Восточная литература.
- Ворона, С. І., Кириляч, О. В., Максименюк, О. Д., Марушевський, Г. Б., Яворський, Д. М., Яворська, О. Г. 2009. *Басейн річки Бог*. Вінниця; Київ: Wetlands International.
- Выржиковский, Р. Р. 1930. Краткий геологический очерк Могилевского Приднестровья. *Вісник Української районної геолого-розвідкової управи*, 14, с. 1-52.
- Галенко, О. 2005. Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. В: Шабульдо, Ф. М. (ред.). *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ: Інститут історії НАН України, с. 129-159.
- Гедзь, Т. 2012. *До питання про Дніпровське Білобережжя* (online). Режим доступу: www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/Biloberezhzhja.html (дата звернення 28 жовтня 2021).
- Геродот. 2004. *История*. Москва: Олма.
- Голубовский, П. 1884. *Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX—XIII вв.* Киев: И. И. Звадский.
- Гомилевский, В. 1881. *Соль. Исследование русско-го богатства солью и употребление этого вещества при различных видах скотоводства, земледелия в лесном хозяйстве, в пищу людей, промышленности и друг.* Санкт-Петербург.
- Гончаров, Е. Ю. 2016. Новые типы пулов 760-х г. х. Сырдарья и Крым. *Нумизматические чтения ГИМ 2015 года*, с. 43-47.
- Гордеев, А. Ю. 2013. Аналіз топонімів регіону Чорного моря на картах-портуланах Дульсера Ангеліно 1325—1339 рр. *Вісник геодезії та картографії*, 6 (87), с. 20-29.
- Гордеев, А. Ю., Терещенко, А. А. 2017. *Топонимия побережья Черного и Азовского морей на картах портуланов XIV—XVII веков. в 2 томах*. 1. Киев.
- Горпинич, В. О., Лобода, В. В., Масенко, Л. Т. 1977. *Власні назви і відтопонімі утворення Інгуло-Бузького межиріччя*. Київ: Наукова думка.
- Господаренко, О. 2015. Про генуезьку присутність на території Миколаївської області: історико-географічні й археологічні зауваження. *Емінак*, 3 (11), с. 55-59.
- Господаренко, О. 2021. Поселення «Городок» і перспективи дослідження середньовічної фортеці «Баликлей». *Емінак*, 1 (33), с. 328-338.
- Грибовский, В. В. 2009. Управление ногайцами Северного Причерноморья в Крымском ханстве (40—60-е годы XVIII в.). *Тюркологический сборник 2007—2008*, с. 67-97.
- Григорьев, В. 1844. Ярлыки Тохтамыша и Сеадат-Гирея. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 1, с. 337-346.
- Григорьев, А. П. 1983. Золотоордынские ханы 60—70-х годов XIV в.: хронология правлений. *Историко-география и источниковедение стран Азии и Африки*, 7, с. 9-51.
- Григорьев, А. П. 2004. *Сборник ханских ярлыков русским митрополитам*. Санкт-Петербург: СПбУ.
- Григорьев, А. П. 2006. Золотоордынские ярлыки: поиск и интерпретация. *Тюркологический сборник 2005: Тюркские народы России и Великой степи*, с. 74-142.
- Грушевський, М. С. 1991. *Історія України-Руси*. 1. Київ: Наукова думка.
- Грушевський, М. С. 1993. *Історія України-Руси*. 4. Київ: Наукова думка.
- Грушевський, М. С. 1995. *Історія України-Руси*. 7. Київ: Наукова думка.
- Губарев, Г. В. 1970. *Казачий словарь-справочник*. 3. Сан-Ансельмо.
- Гурлянд, Я. И. 1904. Степное законодательство с древнейших времен по XVII столетие. *Известия общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете*, XX, 4—5, с. 49-158.
- Дашкевич, Н. 1876. *Болоховская земля и ее значение в русской истории. Эпизод из истории Южной Руси в XIII и XIV столетиях*. Киев: Университетская типография.
- Дашкевич, Я. Р. 1990. Східне Поділля на картах XVI ст. В: Шевченко, Ф. П. (ред.). *Географічний фактор в історичному процесі*. Київ: Наукова думка, с. 155-169.
- Дашкевич, Я. Р. 2006. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 10, с. 112-121.
- Дашкевич, Я. Р. 2011. «Секретна історія монголів» як джерело до історії України XIII ст. В: Дашкевич, Я. Р. *Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*. Львів: Піраміда, с. 165-169.
- Денисюк, Г. Лаврик, О. 2018. Сучасні гідроніми Правобережної України та топонімічне значення долинно-річкових ландшафтно-технічних систем. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*, серія: географія, 2 (45), с. 4-15.
- Джанов, О. 2017. Нарис освоєння генуезцями Східної Європи на північ від Криму та Тани. Історичні відомості та матеріальні залишки XIII—XV ст. *Наш Крим*, 3, с. 10-38.
- Дзенс-Литовский, А. И. 1957. *Методы комплексного исследования и разведки озерных соляных месторождений*. Труды Всесоюзного научно-исследовательского института галургии, XXXIV. Ленинград: Госхимиздат.
- Добролюбовський, А. О., Смирнов, І. О. 2011. *Кочовики південно-західної України в X—XVII століттях*. Київ; Миколаїв: Іліон.
- Дубровин, Н. 1887. *Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения*. 3: 1779—1780. Санкт-Петербург.
- Егоров, В. Л. 1985. *Историческая география Золотой Орды*. Москва: Наука.
- Ельников, М. В. 2005. Экономические и культурные связи населения Нижнего Поднепровья и Крыма в золотоордынский период. *Сугдейский сборник*, II, с. 57-65.
- Ельников, М. В. 2010. Нижньодніпровська ланка Великого шовкового шляху часів Золотої Орди: між Сходом і Заходом. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я*, с. 65-73.
- Жарких, М. 2004. «Опис Татарії» Мартина Броневського: джерелознавчі спостереження. В: Гирич, І. (ред.). *До джерел. Збірник праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Київ; Львів: Простір-М, с. 313-350.
- Жарких, М. 2013. (online). Терехтемирів. Київ. Режим доступу :www.V-Zhrkikh.name/uk/History/Terextemyriv.html (дата звернення 2 жовтня 2021).
- Жарких, М. І. 2017. (online). Міфічна «битва на Синій Воді». Режим доступу: <https://href=uk/History/>

- Monographs/Essays/MythBlueWater/Historiography/Enthusiasts.html (дата звернення 21 липня 2019).
- Железняк, І. М. 1987. *Рось і етнолінгвістичні процеси Середньо-Наддніпряньського Правобережжя*. Київ: Наукова думка.
- Жуковская, Н. Л. 1988. *Категории и символика традиционной культуры монголов*. Москва: Наука.
- Зимони, И., Кузембаев, Н. 2014. *Монгольское завоевание Дешт-и Кипчака*. Павлодар; Кереку.
- Зубарев, В. Г. 2005. *Историческая география Северного Причерноморья по данным античной письменной традиции*. Москва: Языки славянской культуры.
- Иванов, П. П. 1954. *Хозяйство джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI—XVII вв.* Москва; Ленинград: АН СССР.
- Иванова, С. В. 2010. Природные ресурсы и экономика древних обществ. *Stratum plus*, 2, с. 49-07.
- Иевлев, М. 2014. *Очерки античной палеоэкологии Нижнего Побужья и Нижнего Поднепровья*. Киев.
- Измайлов, И. Л. 2018. Черная смерть и кризис в Улусе Джучи: идеальный шторм. В: Миргалеев, И. М. (ред.). *Эпидемии и природные катаклизмы в Золотой Орде и определяемых территориях (XIII—XVI вв.)*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, с. 23-46.
- Каиржанов, А. К. 2013. Древнетюркские памятники письменности: открытия и исследования. В: Шаймердинова, Н. Г., Каиржанов, А. К. (ред.). *Введение в тюркологию*. Астана: ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, с. 28-62.
- Камолиддин, Ш. С. 2006. *Древнетюркская топонимия Средней Азии*. Ташкент: Шарк.
- Карачківський, М. 1929. Північно-Західна Балтичина (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 р.). *Історико-географічний збірник*, III, с. 158-202.
- Карпенко, О. П. 1986. Літописне Білобережжя. В: Німчук, В. В. (ред.). *Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах*. Київ: Наукова думка, с. 40-51.
- Карпини, П. де, Поляк, Б., Рубрук, У. 2013. *Путешествие к тартарам католических монахов в 1245—1255 гг.* Киев: Стебеляк.
- Карпов, С. П. 1990. *Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII—XV вв.: проблемы торговли*. Москва: МГУ.
- Квитницький, М. В. 2016. Потрясения в духовной культуре половцев Восточной Европы XIII—XIV вв. (по данным археологии). *Stratum plus*, 6, с. 45-68.
- Кизилов, Ю. А. 1984. *Земли и народы России в XIII—XV вв.* Москва: Высшая школа.
- Кляшторный, С. Г. 2013. Кипчаки, комань, половцы. В: *Сборник материалов международной научной конференции Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники, посвященной 1100-летию Кимекского государства в рамках Дней тюркской письменности и культуры*. Астана, с. 18-21.
- Книга... 1843. *Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государство короля Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 год)*. Москва: Университетская типография.
- Козир, І. 2010. Керамічна майстерня золотоординського часу з торговицького археологічного комплексу. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка*. Історичні науки, 13, с. 6-14.
- Козир, І. А., Чорний, О. В. 2012. Локалізація місця битви на Синіх Водах 1362 р. *Український історичний журнал*, 2, с. 11-27.
- Койчубаев, Е. 1974. *Краткий толковый словарь топонимов Казахстана*. Алма-Ата: Наука.
- Кононов, А. Н. 1978а. Способы и термины определения стран света у тюркских народов. *Тюркологический сборник 1974*, с. 72-89.
- Кононов, А. Н. 1978b. Семантика цветообозначений в тюркских языках. *Тюркологический сборник 1975*, с. 159-179.
- Константин Багрянородный, 1991. *Об управлении империей*. Москва: Наука.
- Кордт, В. 1931. *Матеріали до історії картографії України*. Частина перша. Київ.
- Костюков, В. Н. 2010. *Улус Шибана Золотой Орды в XIII—XIV вв.* Казань: ФЭН АН РТ.
- Крадин, Н. Н., Скрынникова, Т. Д. 2006. *Империя Чингис-хана*. Москва: Восточная литература.
- Крамаровский, М. Г. 2003. Джучиды и Крым. XIII—XIV вв. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, X, с. 506-532.
- Крикун, Н. 2012. *Воеводства Правобережной Украины у XVI—XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів.
- Кримський, А. 2010. *Вибрані сходознавчі праці*. В 5 т. III: Тюркологія. Київ: Стилос.
- Кузьмин, А. С. 2019. О возможном источнике «Списка городов русских дальних и ближних». В: *Восточная Европа в древности и средневековье. XXXI чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Папуто*. Москва: Институт всеобщей истории, с. 150-155.
- Лебедев, В. П. 1990. Символика и язык монет Крыма золотоординского периода. В: Янин, В. Л. (ред.). *Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы*. Кишинев: Штиинца, с. 139-155.
- Лебедев, В. П. 2000. К нумизматике Крыма золотоординского периода. *Нумизматический альманах*, 7, с. 52-64.
- Лебедев, В. П., Смирнов, В. В. 2005. Новосарайские пулы с цветочной розеткой из Крыма и Азова. В: *Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII—XV веков. Труды III международной нумизматической конференции. Старый Крым, 3—9 октября 2004*. Москва: Нумизматическая литература, с. 24-30.
- Лисецкий, Ф. Н. 2012. (online). Историко-географический анализ трансформации гидронимов в Северном Причерноморье. *Современные проблемы науки и образования: электронный научный журнал*, 5. Режим доступа: <http://hdl.handle.net/123456789/3245> (дата звернення 12 липня 2019).
- Лисецкий, Ф. Н. 2021. *Историко-географический справочник расселения населения по территории Днепр-Бугской части Новороссии*. Белгород: Константа.
- Лицкевич, О. В. 2019. «Летописец великих князей литовских» и «Повесть о Подолье»: опыт комплексного критического разбора. Санкт-Петербург: Д. Буланин.
- Лучик, В. 2015. Тюркізми козацької доби в топонімії України. В: Melnik, V. P. (ed.). *Uluslararsi Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500—1800)*. Istanbul: Camlica, s. 53-64.
- Маврина, О. С. 2014. Перевод документов мусульманской знати в Таврическом дворянском собрании в первой половине XIX века: трудности и открытия. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XIX, с. 427-437.

- Малиновская, Н. В. 1974. Колчаны XIII—XIV вв. с костяными орнаментированными обкладками на территории евразийских степей. В: Смирнов, А. П., Федоров-Давыдов, Г. А (ред.). *Города Поволжья в средние века*. Москва: Наука, с. 132-175.
- Маньков, Ю. Н. 1982. Археологические исследования караван-сараев Центрального Устюрта. В: Камалов, С. И. (ред.). *Археология Приаралья*. Ташкент: Фан, с. 93-122.
- Маркевич, А. 1894. Город Качибей или Гаджибей предшественник города Одессы. *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей*, XVII, с. 2-72.
- Маркевич, А. И. 1928. Географическая номенклатура Крыма как исторический материал. Топонимические данные крымских архивов (памяти Л. Бертье-Делагарда). *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии*, 2 (59), с. 17-32.
- Мейер, А. 1794. *Повествование землемерное и естественное описание Очаковской земли, содержащиеся в двух донесениях*. Санкт-Петербург: И. К. Шнор.
- Мельхеев, М. Н. 1969. *Топонимия Бурятии. История системы и происхождение географических названий*. Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство.
- Михайловський, В. 2012. *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV—70-х роках XVI століття*. Київ: Темпора.
- Михайловський, В. 2021. *Історія, мова, географія: топоніми середньовічного Поділля*. Київ: Темпора.
- Молчанова, О. Т. 1979. *Топонимический словарь Горного Алтая*. Горно-Алтайск: Алтайское книжное издательство.
- Мосенкіс, Ю. Л. 2002. Українські гідроніми невідомого походження з середземноморськими паралелями. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*, 5, с. 90-98.
- Мурзаев, Э. В. 1974. *Очерки топонимики*. Москва: Мысль.
- Мурзаев, Э. В. 1984. *Словарь народных географических терминов*. Москва: Мысль.
- Мурзакевич, Н. 1840. Письменные памятники Тохтамыш-хана. *Журнал Министерства народного просвещения*, 27, с. 143-148.
- Мурзакевич, Н. 1848. Статейный список Великаго Государя Его Царского Величества посланников: Стольника Василия Михайлова Тяпкина, дьяка Никити Зотова. к Крымскому Хану Мурал-Гирею в 1681 году. *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей*, II, с. 568-658.
- Мустакимов, И. А. 2010. Владения Шибана и Шибанидов в XIII—XV вв. по данным некоторых арабско-графических источников. *Средневековые тюрко-татарские государства*, 2, с. 21-31.
- Мышецкий, С. 1847. История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*, 6, с. 1-42.
- Набиев, Р. Ф. 2008. О дате и месте выдачи Тохтамыш-ханом тарханного ярлыка Бек-Хаджи. В: Миргалеев, И. М. (ред.). *Золотоордынская цивилизация*. 1. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, с. 101-109.
- Набиев, Р. Ф. 2010. О времени завоевания Тохтамыш-ханом Золотой Орды. *Ученые записки Казанского государственного университета. Гуманитарные науки*, 152 (3), 1, с. 107-118.
- Назарчук, В. И. 1999. Ольвийский сборник П. И. Кеппена. *Летопись Причерноморья. Археология, история, литература, нумизматика*, 3, с. 14-30.
- Осипян, А. Л. 2013. Миграция, адаптация и интеграция кочевников в оседлом обществе: сравнительный анализ перехода половцев к оседлому образу жизни в Галицкой Руси и Венгерском королевстве в XIII—XV вв. В: Загидуллин, И. К. (ред.). *Тюркские кочевники Евразии (кимаки, кипчаки, половцы (...))*. Казань: Ихлас; Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, с. 122-174.
- Островецких, А. С. 1981. Ольвия и торговые пути Скифии В: Мезенцева, Г. Г. (ред.). *Древности Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 84-94.
- Петрунь, Ф. О. 1926. Степове Побужжя в господарським та військовим укладі Українського пограниччя. Записки до Броневського та Боплана. *Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе*, 2, с. 91-103.
- Петрунь, Ф. О. 1928а. Качибей на старинных картах. *Записки Одесского общества естествоиспытателей*, 44, с. 191-198.
- Петрунь, Ф. 1928b. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу. *Східний світ*, 6, с. 155-171.
- Пилипчук, Я. В. 2013. Кипчаки у християнському світі (питання адаптації та асиміляції). *Сходознавство*, 61, с. 117-138.
- Піворович, В. В. 2008. *Монети і скарби півдня України*. Херсон: Штрих.
- Полевых, С. 2015. *Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века*. Москва: Индрик.
- Полное... 1843. *Полное собрание русских летописей*. 2: Ипатьевская летопись и Густынская летопись. Санкт-Петербург: Э. Прац.
- Полное... 1897. *Полное собрание русских летописей*. 8: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург: И. Н. Скороходов.
- Полное... 1922. *Полное собрание русских летописей*. 15, вып. 1: Рогожский летописец. Петроград.
- Полное... 1980. *Полное собрание русских летописей*. 35: Летописи белорусско-литовские. Москва: Наука.
- Попка, И. Д. 1858. *Черноморские козаки в их гражданском и военном быту. Очерки края, общества, вооруженной силы и службы*. Санкт-Петербург.
- Ракушин, А. И. 2006. Кочевые улусы Золотой Орды (по материалам курганных могильников Нижнего Поволжья XIII—XV вв.). *Археология восточно-европейской степи*, 4, с. 214-239.
- Ракушин, А. И. 2016. *Монголы на Волге (обретение новой родины: от завоевания к ассимиляции)*. Саратов: Техно-Декор.
- Рассадин, В. И. 2015. Тюрко-монгольские названия крупного и мелкого рогатого скота в халха-монгольском языке. *Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН*, 3, с. 107-111.
- Рашид ад-Дин. 1960. *Сборник летописей*. 2. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Русина, О. В. 1998. *Україна під татарами і Литвою*. Київ: Альтернативи.
- Руссов, Н. Д. 1999а. Молдавия в «темные века»: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов. *Stratum plus*, 5, с. 379-407.
- Руссов, Н. Д. 1999b. *На грани миров и эпох. Города низовьев Дуная и Днестра в конце XIII—XIV вв.* Кишинёв: ВАИШ.

- Руссев, Н. Д. 2015. Два варианта городской истории средневекового Причерноморья — Белгород и Олешье. В: Бочаров, С. Г. (ред.). *Генуэзская Газария и Золотая Орда*. Кишинев: Stratum plus, с. 19-38.
- Руссев, Н. Д. 2016. Карпато-Дунайские земли в эпоху Джучидов: некоторые соображения и неисчислимые пути «взоров». *Stratum plus*, 6, с. 165-181.
- Руссев, Н. 2018. Сахар Катлабухского берега: топоним «Шикирли-Китай» в свете интердисциплинарных подходов. *Българите в Северното Причерноморие*, XIII, с. 179-191.
- Сабитов, Ж. М. 2012. Клановая система Улуса Джучи: основные этапы развития. *Средневековые тюрко-татарские государства*, 4, с. 118-120.
- Сабитов, Ж. М. 2014. Эмиры Узбек-хана и Джанибек-хана. *Золотоордынское обозрение*, 2 (4), с. 120-134.
- Сабитов, Ж. М., Кушкумбаев, А. К. 2013. Улусная система Золотой Орды в XIII—XIV веках: к вопросу о локализации Ак Орды и Кок Орды. *Золотоордынское обозрение*, 2, с. 60-72.
- Сапожников, В. В. 1901. *Катунь и ея истоки. Путешествия 1897—1899 годов*. Томск: П. И. Макушин.
- Сапожников, И. В. 2016. Литовский Качибей — османский Хаджибей: очерки истории с начала XV до середины XVIII вв. *Scriptorium nostrum*, 2 (5), с. 48-85.
- Сапожников, И. В., Полевщикова, Е. В. 2005—2009. Шарль де Пейсонель и его вклад в изучение античной и средневековой географии Северо-Западного Причерноморья. *Stratum plus*, 4, с. 464-475.
- Севортян, Э. В. 1978. *Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б»*. Москва: Наука.
- Семби, М. 2013. *Память земли тюрко-монгольской: истоки и символика топонимов (тюркский меридиан)*. Алматы: Казини.
- Семенов, П. 1863. *Географическо-статистический словарь Российской империи*. 1. Санкт-Петербург.
- Середа, О. 2008. Північне Причорномор'я в письмових і картографічних джерелах XVIII ст. *Записки історичного факультету Одеського Національного університету ім. І. І. Мечникова*, 19, с. 410-421.
- Середа, О. 2015. *Османсько-українське степове Порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст.* Одеса: Астропринт.
- Сиверс, А. А. 1922. *Топография кладов с пражскими грошами*. Петербург: Российская государственная академическая типография.
- Скальковский, А. 1850. *Опыт статистического описания Новороссийского края*. 1. Одесса: Л. Нитче.
- Скржинская, Е. Ч. (ред.). 1971. *Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в.* Ленинград: Наука.
- Смирнов, В. Д. 1887. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в.* Санкт-Петербург: Университетская типография в Казани.
- Стрижак, О. С. (ред.). 1985. *Этимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*. Київ: Наукова думка.
- Сюлбе, Б. 2004. *Топонимика Якутии*. Якутск: Бичик.
- Талах, В. Н. 2021. Татарско-генуэзские договоры 1380 и 1381 года в историческом контексте. *Золотоордынское обозрение*, 9, 1, с. 108-148.
- Татаринцев, Б. И. 2000. *Этимологический словарь тувинского языка*. 1: А—Б. Новосибирск: Наука.
- Тихомиров, М. Н. 1979. «Список русских городов дальних и ближних». В: Тихомиров, М. Н. *Русское летописание*. Москва: Наука, с. 83-137.
- Тунман. 1991 (1774). *Крымское ханство*. Симферополь: Таврия.
- Турдалиева, Ч. Дж. 2009. *Западные путешественники и исследователи о кыргызах и Кыргызстане (вторая половина XIX — начала XX вв.)*. Бишкек.
- Ускенбай, К. 2013. *Восточный Дагит-и Кыпчак в XIII — начале XV века. Проблемы этнополитической истории Улуса Джучи*. Казань: ФЭН АН РТ.
- Утемиш-хаджи. 1992. *Чингиз-наме*. Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В. П. Юдина. Комментарии и указатели М. Х. Абусейтовой. Алма-Ата: Гылым.
- Федоров-Давыдов, Г. А. 1973. *Общественный строй Золотой Орды*. Москва: МГУ.
- Федоров-Давыдов, Г. А. 2003. *Денежное дело Золотой Орды*. Москва: Палеограф.
- Фоменко, И. Н. 2001. Номенклатура географических названий Причерноморья по морским картам XIII—XVII вв. *Причерноморье в средние века*, 5, с. 40-43.
- Хаутала, Р. 2019. *В землях «Северной Тартарии»: Сведения латинских источников о Золотой Орде в правление хана Узбека (1313—1341)*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.
- Челеби, Э. 1961. *Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века)*. 1. Москва: Институт народов Азии.
- Черкас, Б. 2016. Территориальное устройство Улуса Джучи (территория западнее Дона). В: Миргалеев, И., Хаутала, Р. (ред.). *Золотая Орда в мировой истории*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, с. 157-179.
- Шабульдо, Ф. М. 1987. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. Киев: Наукова думка.
- Шабульдо, Ф. М. 1998. *Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання*. Київ: Інститут історії НАН України.
- Шабульдо, Ф. М. 2000. Наративні джерела й перші дослідники про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя. В: Смолій, В. (ред.). *Україна в Центральній Європі*. Київ: Інститут історії НАН України, с. 57-74.
- Шабульдо, Ф. М. 2013. К итогам изучения синеvodской проблемы. *История и современность*, 1, март, с. 69-89.
- Шенников, А. А. *Исследование по истории и географии Среднего Подонья в XIV—XV вв.* Ленинград: Наука.
- Шипова, Е. Н. 1976. *Словарь тюркизмов в русском языке*. Алма-Ата: Наука.
- Шмидт, А. 1863. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния*. Санкт-Петербург.
- Шпулер, Б. 2016. *Золотая Орда. Монголы в России. 1223—1502 гг.* Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.
- Шрамм, Г. 1997. *Реки Северного Причерноморья. Историко-филологическое исследование их названий в ранних веках*. Москва: Eastern Communication.
- Эварницкий, Д. И. 1898. *Вольности запорожских казаков*. Санкт-Петербург: П. И. Бабкин.
- Юдин, В. П. 1992. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая. В: Утемиш-хаджи. *Чингиз-наме*. Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические при-

мечання, исследование В. П. Юдина. Комментарий и указатели М. Х. Абусейтовой. Алма-Ата: Гылым, с. 14-56.

Яворницький, Д. І. 1990. *Історія запорізьких козаків*. 1. Львів: Світ.

Янко, М. П. 1998. *Топонімічний словник України*. Київ: Знання.

Peyssonnel, Ch. 1765. *Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin...* Paris: chez N. M. Tilliard libraire.

Pistarino, G. 1971. *Notai Genovesi in Oltremare Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzò (1360—1361)*. Genova Bordighera: Istituto internazionale di studi liguri.

Ricci-Zannoni. 1772. *Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts construite d'après quantité d'Arpentages d'Observations et de Mesures prises sur les Lieux*. Paris.

Serristori, L. 1856. *Illustrazione di una Carta del Mar Nero del MCCCLI e ricordi sul Caucaso, sulla Spagna, sul Marocco ec. ec.* Firenze: Florentina.

Witsen, N. 1705. *Noord en Oost Tartarye, ofte bondig ontwerp van eenige dier landen en volken, welke voormaels bekend zijn geweest...* t'Amsterdam: Francois Halma, Boekverkooper op de Nieuwen-dyk.

REFERENCES

- Agbunov, M. V. 1992. *Antichnaia geografiia Severnogo Prichernomoria*. Moskva: Nauka.
- Ageeva, R. A. 1990. *Strany i narody: proiskhozhdenie nazvaniu*. Moskva: Nauka.
- Amanzholov, A. S. 2003. *Istoriia i teoriia drevnetiurkского pisma*. Almaty: Mektep.
- Antonovich, V. B. 1885. *Monografii po istorii Zapadnoi i Lugo-Zapadnoi Rossii*. 1. Kiev: E. Ia. Fedorov.
- Aristov, N. A. 1896. Zametki ob etnicheskom sostave tiurk-skikh plemen i narodnostei i svedeniia ob ikh chislennosti. *Zhivaia starina*, 3—4, s. 277-456.
- Babenko, A. A., Komarov, O. V. 2020. Bitva na Sinikh Vodakh — fakt ili istoriograficheskii mif? *Novogardia*, 2, s. 135-160.
- Barsov, N. 1865. *Materialy dlia istoriko-geograficheskogo slovaria Rossii*. Vilna: A. Syrkin.
- Bartold, V. V. 1965. *Sochineniia*. III. Moskva: Nauka.
- Bartold, V. V. 1966. *Sochineniia*. IV. Moskva: Nauka.
- Berezin, I. N. 1851. *Tarkhannye iarlyki Tokhtamysha, Timur-Kutluka i Saadet-Gireia s vvedeniem, perepisui, pervodom i primechaniiami*. Kazan: Universitet.
- Bessonova, S. S., Poltavets, V. I. 2015. Shliakhy spoluchennia v baseini Tiasmynu na pochatku doby zaliza. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (15), s. 21-37.
- Biletska, O. V. 2015. Kachybei u svitli dzherel XIV—XVI st. (materialy do vvychniia istorichnoi heohrafiia Podillia ta pivnichnoho Prychornomor'ia). *Zapysky istorichnoho fakultetu Odeskoho Natsionalnoho universytetu*, 26, s. 233-258.
- Bokii, N., Kozyr, I. 2005. Kompleks zolotoordynskoho chasu bilia s. Torhovytisia na Kirovohradshchyni (poperednia publikatsiia). In: Shabuldo, F. M. (ed.). *Synovodska problema u novitnikh doslidzhenniakh*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 41-83.
- Boltenko, M. 1947. Starodavnia ruska Berezan. *Arkheolohiia*, 1, s. 39-51.
- Boltenko, M. F. 2009. O Berezan i ego issledovaniia. Chast I. Issledovaniia po 1900 g. (Kolesnichenko, A. N., Polishchuk, L. Iu. Vstupitelnaia statia i podgotovka k izdaniiu). *Materialy po arkhologii Severnogo Prichernomoria*, 9, s. 321-380.
- Boltryk, Yu. V. 2003. Shliakhy spoluchennia Skifii Ukrainy. *Voienna istoriia*, 1, s. 45-56.
- Boltryk, Yu. V. 2014. Soliani promysly Pivnichnoho Prychornomor'ia v skifskiy chas. *Arkheolohiia*, 4, s. 63-80.
- Boplan, H. de. 1990. *Opys Ukrainy, kilkokh provintsii Korolivstva Polskoho, shcho tiahnutsia vid kordoniv do hranity*

Transilvanii, razom z yikhnimy zvychaiamy, sposobom zhyttia i vedennia voien. Kyiv: Naukova dumka. Kembrihdz: Ukrain-skyi naukovyi instytut Harvardskoho universytetu.

Borovyk, T. D. 2012. Pokhovannia 241 mohylnyka zolotoordynskoho chasu na Kirovohradshchyni. *Arkheolohiia*, 4, s. 91-94.

Brun, F. 1853. Voyages et ambassades de messire Guilebert de Lannoy, 1339—1450. *Kommentarii. Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, III, s. 443-465.

Brun, F. 1858. Bereg Chornogo moria mezhdru Dneprom i Dnestrom po morskim kartam XIV—XV st. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, IV, s. 244-260.

Brun, F. 1865. *Sudby mestnosti zanimaemoi Odessoiu*. Odessa: P. Frantsov.

Brun, F. 1879. *Chernomore. Sbornik izsledovaniia po istoricheskoi geografii Iuzhnoi Rossii*. I. Odessa: G. Ulrikh.

Brun, F. 1880. *Chernomore. Sbornik izsledovaniia po istoricheskoi geografii Iuzhnoi Rossii*. II. Odessa: G. Ulrikh.

Buiskykh, S. B., Ievliev, M. M. 1991. Pro osile naseleniia ponyz Dnipro ta Pivdennoho Buhu. *Arkheolohiia*, 4, s. 84-104.

Venelin, Iu. 1847. O solianom ozere «Halmyris» (Rassein, Ramsin). *Chteniia v Istoricheskom obshchestve istorii i drevnostei rossiiskikh*, 6, s. 19-46.

Vyrskyi, D. 2008a. *Richpospolyta istoriografii Ukrainy (XVI—XVII st.)*. 1. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy.

Vyrskyi, D. 2008b. *Richpospolyta istoriografii Ukrainy (XVI—XVII st.)*. 2. Dodatky. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy.

Vitruii, 2006. *Desiat knig ob arkhitekture*. Moskva: Arkhitektura-S.

Vitsen, N. 2010. *Severnaia i Vostochnaia Tartariia, vkhuchaiushchaia oblasti, raspolozhennye v severnoi i vostochnoi chastiakh Evropy i Azii*. II. Amsterdam: Pegasus.

Vladimirtsov, B. Ia. 2002. *Raboty po istorii i etnografii mongolskikh narodov*. Moskva: Vostochnaia literatura.

Vorona, Ye. I., Kyrlyach, O. V., Maksymeniuk, O. D., Marushevskiy, H. B., Yavorskiy, D. M., Yavorska, O. H. 2009. *Basein richky Boh*. Vinnytsia; Kyiv: Wetlands International.

Vyrzhikovskii, R. R. 1930. Kratkii geologicheskii ocherk Mogilevskogo Pridnestrovia. *Visnyk Ukrain'skoi rayonovoi geologo-rozvidkovoi upravly*, 14, s. 1-52.

Halenko, O. 2005. Zolota Orda u bytvi bilia Synikh Vod 1362 r. In: Shabuldo, F. M. (ed.). *Synovodska problema u novitnikh doslidzhenniakh*. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy, s. 129-159.

Hedz, T. 2012. *Do pytannia pro Dniprovskoe Biloberezhzhia* (online). Rezhym dostupu: www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/Biloberezhzhia.html (data zvernennia 28 zhovtnia 2021).

Gerodot. 2004. *Istoriia*. Moskva: Olma.

Golubovskii, P. 1884. *Pechenegi, torki i polovtsy do nashestviia tatar. Istoriia iuzhno-russkikh stepei IX—XIII vv.* Kiev: I. I. Zavadskii.

Gomilevskii, V. 1881. *Sol. Issledovanie russkogo bogatstva soliu i upotreblenie etogo veshchestva pri razlichnykh vidakh skotovodstva, zemledelii v lesnom khoziaistve, v pishchu liudei, promyshlennosti i drug.* Sankt-Peterburg.

Goncharov, E. Iu. 2016. *Novye tipy pulov 760-kh g. kh. Syrdaria i Krym. Numizmaticheskie chteniia GIM 2015 goda*, s. 43-47.

Hordieiev, A. Yu. 2013. Analiz toponimiv rehionu Chornoho moria na kartakh-portulanakh Dulserta Anhelino 1325—1339 rr. *Visnyk heodezii ta kartografii*, 6 (87), s. 20-29.

Gordeev, A. Iu., Tereshchenko, A. A. 2017. *Toponimiia poberezhia Chernogo i Azovskogo morei na kartakh portulanakh XIV—XVII vekov. v 2 tomakh*. 1. Kiev.

Horpynych, V. O., Loboda, V. V., Masenko, L. T. 1977. *Vlasni nazvy i vidponimni utvorennia Inhulo-Buzkoho mezhyrichchia*. Kyiv: Naukova dumka.

Hospodarenko, O. 2015. Pro henuezku prysutnist na terytorii Mykolaivskoi oblasti: istoriko-heohrafichni y arkheolohichni zavvazhennia. *Eminak*. 3 (11), s. 55-59.

Hospodarenko, O. 2021. Poseleniia «Horodok» i perspektyvy doslidzhennia serednovichnoi fortetsi «Balyklei». *Eminak*, 1 (33), s. 328-338.

Gribovskii, V. V. 2009. Upravlenie nogaitсами Severnogo Prichernomoria v Krymskom khanstve (40—60-e gody XVI-II v.). *Tiurkologicheskii sbornik 2007—2008*, s. 67-97.

- Grigorev, V. 1844. Iarlyki Tokhtamysha i Seadat-Gireia. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, I, s. 337-346.
- Grigorev, A. P. 1983. Zolotoordynskie khany 60—70-tykh godov XIV v.: khronologiya pravlenii. *Istoriografiya i istochnikovedenie stran Azii i Afriki*, 7, s. 9-51.
- Grigorev, A. P. 2004. *Sbornik khanskikh iarlykov russkim mitropolitam*. Sankt-Peterburg: SPbU.
- Grigorev, A. P. 2006. Zolotoordynskie iarlyki: poisk i interpretatsiia. *Tiurkologicheskii sbornik 2005: Tiurkskie narody Rossii i Velikoi stepi*, s. 74-142.
- Hrushevskiy, M. S. 1991. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. 1. Kyiv: Naukova dumka.
- Hrushevskiy, M. S. 1993. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. 4. Kyiv: Naukova dumka.
- Hrushevskiy, M. S. 1995. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. 7. Kyiv: Naukova dumka.
- Gubarev, G. V. 1970. *Kazachii slovar-spravochnik*. 3. San-Anselmo.
- Gurliand, Ia. I. 1904. Stepnoe zakonodatelstvo s drevneishikh vremen po XVII stoletie. *Izvestiia obshchestva arkhologii, istorii i etnografii pri Imperatorskom Kazanskom universitete*, XX, 4—5, s. 49-158.
- Dashkevich, N. 1876. *Bolokhovskaia zemlia i ee znachenie v russkoi istorii. Epizod iz istorii Iuzhnoi Rusi v XIII i XIV stoletiiakh*. Kiev: Universitetskaia tipografiya.
- Dashkevych, Ya. R. 1990. Skhidne Podillia na kartakh XVI st. In: Shevchenko, F. P. (ed.). *Heohrafichnyi faktor v istorychnomu protsesi*. Kyiv: Naukova dumka, s. 155-169.
- Dashkevych, Ya. R. 2006. Stepovi derzhavy na Podilli ta v Zakhidnomu Prychornomor'i yak problema istorii Ukrainy XIV st. *Materialy i doslidzhennia z arkhologii Prykarpattia i Volyni*, 10, s. 112-121.
- Dashkevych, Ya. R. 2011. «Sekretna istoriia monholiv» yak dzherelo do istorii Ukrainy XIII st. In: Dashkevych, Ya. R. *Maisternia istoryka: Dzhereloznavstvo ta spetsialni istorychni dystsypliny*. Lviv: Piramida, s. 165-169.
- Denysyk, H. Lavryk, O. 2018. Suchasni hidronimy Pravoberezhnoi Ukrainy ta toponimichne znachennia dolynno-richkovykh lanshaftno-tekhnychnykh system. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka, seriya: heohrafiya*, 2 (45), s. 4-15.
- Dzhanov, O. 2017. Narys osvoinnia henueztsiamy Skhidnoi Yevropy na pivnich vid Krymu ta Tany. *Istorychni vido-mosti ta materialni zalysky XIII—XV st. Nash Krym*, 3, s. 10-38.
- Dzens-Litovskii, A. I. 1957. *Metody kompleksnogo issledovaniia i razvedki ozernykh solianykh mestorozhdenii*. Trudy Vsesoiuznogo nauchno-issledovatel'skogo instituta galurgii, XXXIV. Leningrad: Goskhimizdat.
- Dobroliubskiy, A. O., Smyrnov, I. O. 2011. *Kochovyky pivdenno-zakhidnoi Ukrainy v X—XVII stolittiakh*. Kyiv: Mykolaiv: Ilion.
- Dubrovinn, N. 1887. *Prisoedinenie Kryma k Rossii. Reskripty, pisma, reliatsii i doneseniia*. 3: 1779—1780. Sankt-Peterburg.
- Egorov, V. L. 1985. *Istoricheskaia geografiya Zolotoi Ordy*. Moskva: Nauka.
- Elnikov, M.V. 2005. Ekonomicheskie i kulturnye svyazi naseleniia Nizhnego Podneprov'ia i Kryma v zolotoordynskii period. *Sugdeiskii sbornik*, II, s. 57-65.
- Yelnykov, M. V. 2010. Nyzhnodniprovska lanka Velykoho shovkovoho shliakhu chasiv Zolotoi Ordy: mizh Skhodom i Zakhodom. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia*, s. 65-73.
- Zharkyykh, M. 2004. «Opys Tatarii» Martyna Bronevskoho: dzhereloznavchi sposterezhennia. In: Hyrych, I. (ed.). *Do dzherel. Zbirnyk prats na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody yoho 70-richchia*. Kyiv; Lviv: Prostir-M, s. 313-350.
- Zharkyykh, M. 2013. (online). Terekhtemyriv. Kyiv. Rezhym dostupu :www.V-Zhrkikh.name/uk/History/Terextemyriv.html (data zvernennia 2 zhovtnia 2021).
- Zharkyykh, M. I. 2017. (online). Mifichna «bytva na Synii Vodii». Rezhym dostupu: [https://href="uk/History/Monographs/Essays/MythBlueWater/Historiography/Enthusiasts.html](https://href=) (data zvernennia 21 lypnia 2019).
- Zheliezniak, I. M. 1987. *Ros i etnolinhvistychni protsesy Seredno-Naddniproianskoho Pravoberezhzhia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Zhukovskaia, N. L. 1988. *Kategorii i simvolika traditsionnoi kultury mongolov*. Moskva: Nauka.
- Zimoni, I., Kuzembaev, N. 2014. *Mongolskoe zavoevanie Desht-i Kipchaka*. Pavlodar; Kereku.
- Zubarev, V. G. 2005. *Istoricheskaia geografiya Severnogo Prichernomor'ia po dannym antichnoi pismennoi traditsii*. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury.
- Ivanov, P. P. 1954. *Khoziaistvo dzhuibarskikh sheikhov. K istorii feodalnogo zemlevladieniia v Srednei Azii v XVI—XVII vv.* Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Ivanova, S. V. 2010. Prirodnye resursy i ekonomika drevnikh obshchestv. *Stratum plus*, 2, s. 49-07.
- Ievlev, M. 2014. *Ocherki antichnoi paleoekologii Nizhnego Pobuzh'ia i Nizhnego Podneprov'ia*. Kiev.
- Izmailov, I. L. 2018. Chernaia smert i krizis v Uluse Dzhuchi: idealnyi shtorm. In: Mirgaleev, I. M. (ed.). *Epidemii i prirodnye kataklizmy v Zolotoi Orde i sopredelnykh territoriiakh (XIII—XVI vv.)*. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhanii AN RT, s. 23-46.
- Kairzhanov, A. K. 2013. Drevnetiurkskie pamiatniki pismennosti: otkrytiia i issledovaniia. In: Shaimerdinova, N. G., Kairzhanov, A. K. (ed.). *Vvedenie v tiurkologiiu*. Astana: ENU im. L. N. Gumileva, s. 28-62.
- Kamoliddin, Sh. S. 2006. *Drevnetiurkskaia toponimiiia Srednei Azii*. Tashkent: Shark.
- Karachkivskiy, M. 1929. Pivnichno-Zakhidna Baltshchyna (istoryko-heohrafichni materialy na pidstavi podorozhy vlitku 1928 r.). *Istoryko-heohrafichniy zbirnyk*, III, s. 158-202.
- Karpenko, O. P. 1986. Litopysne Biloberezhzhia. In: Nimchuk, V. V. (ed.). *Davnoruska onomastychna spadshchyna v skhidnoslov'ianskykh movakh*. Kyiv: Naukova dumka, s. 40-51.
- Karpini, P. de, Poliak, B., Rubruk, U. 2013. *Puteshestvie k tartaram katolicheskikh monakhov v 1245—1255 gg.* Kiev: Stebeliak.
- Karpov, S. P. 1990. *Italianskie morskije respubliki i Iuzhnoe Prichernomore v XIII—XV vv.: problemy trgovli*. Moskva: MGU.
- Kvitnitskii, M. V. 2016. Potriasiennia v dukhovnoi kul'ture polovtsev Vostochnoi Evropy XIII—XIV vv. (po dannym arkhologii). *Stratum plus*, 6, s. 45-68.
- Kizilov, Iu. A. 1984. *Zemli i narody Rossii v XIII—XV vv.* Moskva: Vysshaia shkola.
- Kliashchornyi, S. G. 2013. Kipchaki, komany, polovtsy. In: *Sbornik materialov mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii Kipchaki Evrazii: istoriia, iazyk i pismennye pamiatniki, posviashchennoi 1100-letiiu Kimekskogo gosudarstva v ramkakh Dnei tiurkskoi pismennosti i kultury*. Astana, s. 18-21.
- Kniga... 1843. *Kniga posolskaia Metriki Velikogo kniazhestva Litovskogo, sodержashchaia v sebe diplomaticheskie snosheniia Litvy v gosudarstvovanie korolia Sigizmunda-Avgusta (s 1545 po 1572 god)*. Moskva: Universitetskaia tipografiya.
- Kozyr, I. 2010. Keramichna maisternia zolotoordynskoho chasu z torhovyt'skoho arkhelohichnoho kompleksu. *Naukovi zapysky Kirovohrad'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Vynnychenka. Istorychni nauky*, 13, s. 6-14.
- Kozyr, I. A., Chornyi, O. V. 2012. Lokalizatsiia mist'sia bytvy na Synikh Vodakh 1362 r. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, s. 11-27.
- Koichubaev, E. 1974. *Kratkii tolkovyi slovar toponimov Kazakhstana*. Alma-Ata: Nauka.
- Kononov, A. N. 1978a. Sposoby i terminy opredeleniia stran sveta u tiurkskikh narodov. *Tiurkologicheskii sbornik 1974*, s. 72-89.
- Kononov, A. N. 1978b. Semantika tsvetooznachenii u tiurkskikh iazykakh. *Tiurkologicheskii sbornik 1975*, s. 159-179.
- Konstantin Bagrianarodnyi, 1991. *Ob upravlenii imperiei*. Moskva: Nauka.
- Kordt, V. 1931. *Materialy do istorii kartografi Ukrainy*. Chastyna persha. Kyiv.
- Kostiukov, V. N. 2010. *Ulus Shibana Zolotoi Ordy v XIII—XIV vv.* Kazan: FEN AN RT.
- Kradin, N. N., Skrynnikova, T. D. 2006. *Imperiia Chingis-khana*. Moskva: Vostochnaia literatura.

- Kramarovskii, M. G. 2003. Dzhuchidy i Krym. XIII—XIV vv. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, X, s. 506-532.
- Krykun, N. 2012. *Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI—XVIII stolittiakh: Statti i materialy*. Lviv.
- Krymskyi, A. 2010. *Vybrani shkodoznauvchi pratsi. V 5 t. III: Tiurkolohiia*. Kyiv: Stylos.
- Kuzmin, A. S. 2019. O vozmozhnom istochnike «Spiska gorodov russkikh dalnikh i blizhnikh». In: *Vostochnaia Evropa v drevnosti i srednevekove. XXXI chteniia pamiati chlenakorrespondenta AN SSSR Vladimira Terentevicha Pashuto*. Moskva: Institut vseobshchei istorii, s. 150-155.
- Lebedev, V. P. 1990. Simvolika i iazyk monet Kryma zolotoordynskogo perioda. In: Ianin, V. L. (ed.). *Numizmaticheskoe issledovanie po istorii Iugo-Vostochnoi Evropy*. Kishinev: Shtiintsa, s. 139-155.
- Lebedev, V. P. 2000. K numizmatike Kryma zolotoordynskogo perioda. *Numizmaticheskii almanakh*, 7, s. 52-64.
- Lebedev, V. P., Smirnov, V. V. 2005. Novosaraiskie puly s tsvetochnoi rozetkoi iz Kryma i Azova. In: *Monety i denezhnoe obrashchenie v mongolskikh gosudarstvakh XIII—XV vekov. Trudy III mezhdunarodnoi numizmaticheskoi konferentsii. Staryi Krym, 3—9 oktiabria 2004*. Moskva: Numizmaticheskaiia literatura, s. 24-30.
- Lisetskii, F. N. 2012. (online). Istoriko-geograficheskii analiz transformatsii gidronimov v Severnom Prichernomore. *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia: elektronnyi nauchnyi zhurnal*, 5. Rezhim dostupu: <http://hdl.Handle.net/123456789/3245> (data zvernennia 12 lipnia 2019).
- Lisetskii, F. N. 2021. *Istoriko-geograficheskii spravochnik rasseleniia naseleniia po territorii Dnepro-Bugskoi chasti Novorossii*. Belgorod: Konstanta.
- Litskevich, O. V. 2019. «Letopisets velikikh kniazei litovskikh» i «Povest o Podole»: opyt kompleksnogo kriticheskogo razbora. Sankt-Peterburg: D. Bulanin.
- Luchyk, V. 2015. Tiurkizmy kozatskoi doby v toponimii Ukrainy. In: Melnik, V. P. (ed.). *Uluslararsı Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500—1800)*. Istanbul: Camlica, s. 53-64.
- Mavrina, O. S. 2014. Perevod dokumentov musulmanskoï znati v Tavricheskom dvorianskom sobranii v pervoi polovine XIX veka: trudnosti i otkrytiia. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XIX, s. 427-437.
- Malinovskaia, N. V. 1974. Kolchany XIII—XIV vv. s kostianymi ornamentirovannymi obkladkami na territorii evraziiskikh stepei. In: Smirnov, A. P., Fedorov-Davydov, G. A. (ed.). *Goroda Povolzhia v srednie veka*. Moskva: Nauka, s. 132-175.
- Manylov, Iu. N. 1982. Arkheologicheskoe issledovanie karavan-saraev Tsentralnogo Ustiurta. In: Kamalov, S. I. (ed.). *Arkheologiia Priaralia*. Tashkent: Fan, s. 93-122.
- Markevich, A. 1894. Gorod Kachibei ili Gadzhibei predshestvennik goroda Odessy. *Zapiski Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, XVII, s. 2-72.
- Markevich, A. I. 1928. Geograficheskaiia nomenklatura Kryma kak istoricheskii material. Toponimicheskoe dannoe krymskikh arkhivov (pamiati L. Berte-Delagarda). *Izvestiia Tavricheskogo obshchestva istorii, arkheologii i etnografii*, 2 (59), s. 17-32.
- Meier, A. 1794. *Povestvovanie zemlemernoie i estestvennoe opisanie Ochakovskoi zemli, soderzhashchiesia v dvukh done-seniakh*. Sankt-Peterburg: I. K. Shnor.
- Melkheev, M. N. 1969. *Toponimiia Buriatii. Istoriiia sistemy i protikhozhdenie geograficheskikh nazvanii*. Ulan-Ude: Buriatskoe knizhnoe izdatelstvo.
- Mykhailovskyi, V. 2012. *Elastychna spilnota. Podilska shliakhta v druhii polovyni XIV—70-kh rokakh XVI stolittia*. Kyiv: Tempora.
- Mykhailovskyi, V. 2021. *Istoriiia, mova, heohrafiia: toponimy serednovichnoho Podillia*. Kyiv: Tempora.
- Molchanova, O. T. 1979. *Toponimicheskii slovar Gornogo Altaia*. Gorno-Altai: Altaiskoe knizhnoe izdatelstvo.
- Mosenkis, Yu. L. 2002. Ukrainski hidronimy nevidomoho pokhodzhennia z seredzemnomorskymy paraleliamy. *Aktualni problemy ukrainskoi lnhvistyky: teoriia i praktyka*, 5, s. 90-98.
- Murzaev, E. V. 1974. *Ocherki toponimiki*. Moskva: Mysl.
- Murzaev, E. V. 1984. *Slovar narodnykh geograficheskikh terminov*. Moskva: Mysl.
- Murzakevich, N. 1840. Pismennyye pamiatniki Tokhtamyshkhana. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, 27, s. 143-148.
- Murzakevich, N. 1848. Stateyniy spisok Velikago Gosudaria Ego Tsarskogo Velichestva poslannikov: Stolnika Vasiliia Mikhailova Tiapkina, diaka Nikiti Zotova. k Krymskomu Khanu Mural-Gireiu v 1681 godu. *Zapiski Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, II, s. 568-658.
- Mustakimov, I. A. 2010. Vladeniia Shibana i Shibanidov v XIII—XV vv. po dannym nekotorykh arabografichnykh istochnikov. *Srednevekoveye tiurko-tatarskie gosudarstva*, 2, s. 21-31.
- Myshetskii, S. 1847. Istoriiia o kozakakh zaporozhskikh, kak onye iz drevnikh let zachalisia, i otkuda svoe proiskhozhdenie imeiut, i v kakom sostoianii nyne nakhodiatsia. *Chteniia v imperatorskom obshchestve istorii i drevnostei rossiiskikh pri Moskovskom universitete*, 6, s. 1-42.
- Nabiev, R. F. 2008. O date i meste vydachi Tokhtamyshkhanom tarkhannago iarlyka Bek-Khadzhi. In: Mirgaleev, I. M. (ed.). *Zolotoordynskaia tsivilizatsiia*. 1. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani, s. 101-109.
- Nabiev, R. F. 2010. O vremeni zavoevaniia Tokhtamyshkhanom Zolotoi Ordy. *Uchenye zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnyye nauki*, 152 (3), 1, s. 107-118.
- Nazarchuk, V. I. 1999. Olviiskii sbornik P. I. Keppena. Letopis Prichernomoria. *Arkheologiia, istoriia, literatura, numizmatika*, 3, s. 14-30.
- Ospian, A. L. 2013. Migratsiia, adaptatsiia i integratsiia kochevnikov v osedlom obshchestve: sravnitelnyi analiz perekhoda polovtsev k osedlomu obrazu zhizni v Galitskoi Rusi i Vengerskom korolevstve v XIII—XV vv. In: *Zagidulin, I. K. (ed.). Tiurkskie kochevniki Evrazii (kimaki, kipchaki, polovtsy (...))*. Kazan: Ikhlās; Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, s. 122-174.
- Ostroverkhov, A. S. 1981. Olviia i torgovyye puti Skifii In: Mezentseva, G. G. (ed.). *Drevnosti Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 84-94.
- Petrin, F. O. 1926. Stepove Pobuzhzhia v hospodarskym ta viiskovim ukladi Ukrainskoho pohranychchia. Zamitky do Bronievskoho ta Boplana. *Zhurnal nauchno-issledovatel'skikh kafedr v Odesse*, 2, s. 91-103.
- Petrin, F. O. 1928a. Kachibei na starinnykh kartakh. *Zapiski Odesskogo obshchestva estestvoispytatelei*, 44, s. 191-198.
- Petrin, F. O. 1928b. Nove pro tatarsku starovynu Bozko-Dnistrianskoho stepu. *Skhidnyi svit*, 6, s. 155-171.
- Pystlychuk, Ya. V. 2013. Kypchaky u khrystyianskomu sviti (pytannia adaptatsii ta asimiliatsii). *Shkodoznavstvo*, 61, s. 117-138.
- Pivorovskyi, V. V. 2008. *Monety i skarby pivdnia Ukrainy*. Kherson: Shtyrykh.
- Polekhov, S. 2015. *Nasledniki Vitovta. Dinasticheskaiia voina v Velikom kniazhestve Litovskom v 30-e gody XV veka*. Moskva: Indrik.
- Polnoe... 1843. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 2: Ipatovskaia letopis i Gustynskaia letopis. Sankt-Peterburg: E. Prats.
- Polnoe... 1897. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 8: Letopisnyi sbornik, imenuemyi Patriarsheiu ili Nikonovskoiu letopisiu. Sankt-Peterburg: I. N. Skorokhodov.
- Polnoe... 1922. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 15, vyp. 1: Rogozhskii letopisets. Petrograd.
- Polnoe... 1980. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 35: Letopisi belorussko-litovskie. Moskva: Nauka.
- Popka, I. D. 1858. *Chernomorskie kozaki v ikh grazhdanskom i voennom bytu. Ocherki kraia, obshchestva, vooruzhennoi sily i sluzhby*. Sankt-Peterburg.
- Rakushin, A. I. 2006. Kochevyye ulusy Zolotoi Ordy (po materialam kurgannykh mogilnikov Nizhnego Povolzhia XIII—XV vv.). *Arkheologiia vostochnoevropetskoi stepi*, 4, s. 214-239.
- Rakushin, A. I. 2016. *Mongoly na Volge (obretenie novoi rodiny: ot zavoevaniia k assimiliatsii)*. Saratov: Tekhno-Dekor.
- Rassadin, V. I. 2015. Tiurko-mongolskie nazvaniia krupnogo i melkogo rogatogo skota v khalkha-mongolskom iazyke.

- Vestnik Kalmytskogo instituta gumanitarnykh issledovaniï RAN*, 3, s. 107-111.
- Rashid ad-Din. 1960. *Sbornik letopisei*. 2. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Rusyna, O. V. 1998. *Ukraina pid tataramy i Lytvoiu*. Kyiv: Alternatyvy.
- Russev, N. D. 1999a. Moldaviia v «temnye veka»: materialy k osmysleniiu kulturno-istoricheskikh protsessov. *Stratum plus*, 5, s. 379-407.
- Russev, N. D. 1999b. *Na grani mirov i epokh. Goroda nizovov Dunaia i Dnestra v kontse XIII—XIV vv.* Kishinev: VASh.
- Russev, N. D. 2015. Dva varianta gorodskoi istorii srednevekovogo Prichernomoria — Belgorod i Oleshe. In: Bocharov, S. G. (ed.). *Genuezskaiia Gazariia i Zolotaia Orda*. Kishinev: Stratum plus, s. 19-38.
- Russev, N. D. 2016. Karpato-Dunaïskie zemli v epokhu Dzhuchidov: nekotorye soobrazheniia i neischiislime puti «vzorov». *Stratum plus*, 6, s. 165-181.
- Russev, N. 2018. Sakhar Katlabukhskogo berega: toponim «Shikirli-Kitai» v svete interdistsiplinarnykh podkhodov. *Bielgarite v Severnoto Prichernomorie*, XIII, s. 179-191.
- Sabitov, Zh. M. 2012. Klanovaia sistema Ulusa Dzhuchi: osnovnye etapy razvitiia. *Srednevekovye tiurko-tatarskie gosudarstva*, 4, s. 118-120.
- Sabitov, Zh. M. 2014. Emiry Uzbek-khana i Dzhanibek-khana. *Zolotoordynskoe obozrenie*, 2 (4), s. 120-134.
- Sabitov, Zh. M., Kushkumbaev, A. K. 2013. Ulusnaia sistema Zolotoi Ordy v XIII—XIV vekakh: k voprosu o lokalizatsii Ak Ordy i Kok Ordy. *Zolotoordynskoe obozrenie*, 2, s. 60-72.
- Sapozhnikov, V. V. 1901. *Katun i eia istoki. Puteshestviia 1897—1899 godov*. Tomsk: P. I. Makushin.
- Sapozhnikov, I. V. 2016. Litovskii Kachibei — osmanskii Khadzhibei: ocherki istorii s nachala XV do serediny XVIII vv. *Scriptorium nostrum*, 2 (5), s. 48-85.
- Sapozhnikov, I. V., Polevshchikova, E. V. 2005—2009. Sharl de Peisonel i ego vklad v izuchenie antichnoi i srednevekovoi geografii Severo-Zapadnogo Prichernomoria. *Stratum plus*, 4, s. 464-475.
- Sevortian, E. V. 1978. *Etimologicheskii slovar tiurkskikh iazykov. Obshchetiurkskie i mezhtiurkskie osnovy na bukvu «B»*. Moskva: Nauka.
- Sembi, M. 2013. *Pamiat zemli tiurko-mongolskoi: istoki i simvolika toponimov (tiurkskii meridian)*. Almati: Kaznini.
- Semenov, P. 1863. *Geograficheskoe-statisticheskii slovar Rossiiskoi imperii*. 1. Sankt-Peterburg.
- Sereda, O. 2008. Pivnichne Prychornomor'ia v pysmovykh i kartografichnykh dzherelakh XVIII st. *Zapysky istorychnoho fakultetu Odeskoho Natsionalnogo universytetu im. I. I. Mechnyukova*, 19, s. 410-421.
- Sereda, O. 2015. *Osmansko-ukrainske stepove Porubizhzhia v osmansko-turetskykh dzherelakh XVIII st.* Odesa: Astroprynt.
- Sivers, A. A. 1922. *Topografiia kladov s prazhskimi groshami*. Peterburg: Rossiiskaia gosudarstvennaia akademicheskaia tipografiia.
- Skalkovskii, A. 1850. *Opyt statisticheskogo opisaniia Novorossiiskogo kraia*. 1. Odessa: L. Nitche.
- Skrzhinskaia, E. Ch. (ed.). 1971. *Barbaro i Kontarini o Rossii. K istorii italo-russkikh svyazei v XV v.* Leningrad: Nauka.
- Smirnov, V. D. 1887. *Krymskoe khanstvo pod verkhoventvom Ottomanskoi Porty do nachala XVIII v.* Sankt-Peterburg: Universitetskaia tipografiia v Kazani.
- Stryzhak, O. S. (ed.). 1985. *Etymolohichnyi slovnyk litopysnykh heohrafichnykh nazv Pivdennoi Rusi*. Kyiv: Naukova dumka.
- Siulbe, B. 2004. *Toponimika Iakutii*. Iakutsk: Bichik.
- Talakh, V. N. 2021. Tatarsko-genuezskie dogovory 1380 i 1381 goda v istoricheskom kontekste. *Zolotoordynskoe obozrenie*, 9, 1, s. 108-148.
- Tatarintsev, B. I. 2000. *Etimologicheskii slovar tuvinskogo iazyka*. 1: A—B. Novosibirsk: Nauka.
- Tikhomirov, M. N. 1979. «Spisok russkikh gorodov dalnikh i blizhnikh». In: Tikhomirov, M. N. *Russkoe letopisanie*. Moskva: Nauka, s. 83-137.
- Tunman. 1991 (1774). *Krymskoe khanstvo*. Simferopol: Tavriia.
- Turdaliev, Ch. Dzh. 2009. *Zapadnye puteshestvenniki i issledovateli o kyrgyzakh i Kyrgyzstane (vtoraia polovina XIX — nachala XX vv.)*. Bishkek.
- Uskenbai, K. 2013. *Vostochnyi Dasht-i Kypchak v XIII — nachale XV veka. Problemy etnopoliticheskoi istorii Ulusa Dzhuchi*. Kazan: FEN AN RT.
- Utemish-khadzhi. 1992. *Chingiz-name. Faksimile, perevod, transkriptsiia, tekstologicheskie primechaniia, issledovanie V. P. Iudina. Kommentarii i ukazateli M. Kh. Abuseitovoi*. Alma-Ata: Gylym.
- Fedorov-Davydov, G. A. 1973. *Obshchestvennyi stroi Zolotoi Ordy*. Moskva: MGU.
- Fedorov-Davydov, G. A. 2003. *Denezhnoe delo Zolotoi Ordy*. Moskva: Paleograf.
- Fomenko, I. N. 2001. Nomenklatura geograficheskikh nazvaniï Prichernomoria po morskim kartam XIII—XVII vv. *Prichernomorie v srednie veka*, 5, s. 40-43.
- Khautala, R. 2019. *V zemliakh «Severnoi Tartarii»: Svedeniia latinskikh istochnikov o Zolotoi Orde v pravlenie khana Uzbeka (1313—1341)*. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT.
- Chelebi, E. 1961. *Kniga puteshestviia (Izvlachenii iz sochineniia turetskogo puteshestvennika XVII veka)*. 1. Moskva: Institut narodov Azii.
- Cherkas, B. 2016. Territorialnoe ustroistvo Ulusa Dzhuchi (territoriia zapadnee Dona). In: Mirgaleev, I., Khautala, R. (ed.). *Zolotaia Orda v mirovoi istorii*. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, s. 157-179.
- Shabuldo, F. M. 1987. *Zemli Iugo-Zapadnoi Rusi v sostave Velikogo kniazhestva Litovskogo*. Kiev: Naukova dumka.
- Shabuldo, F. M. 1998. *Synovodska problema: mozhylyvyi sposib yii rozv'iazannia*. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy.
- Shabuldo, F. M. 2000. Naratyvni dzherela y pershi doslidnyky pro pokhid Olherda na Syni Vody i Biloberezhzhia. In: Smolii, V. (ed.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy, s. 57-74.
- Shabuldo, F. M. 2013. K itogam izucheniia sinevodskoi problemy. *Istoriia i sovremennost*, 1, mart, s. 69-89.
- Shennikov, A. A. *Issledovanie po istorii i geografii Srednego Podonia v XIV—XV vv.* Leningrad: Nauka.
- Shipova, E. N. 1976. *Slovar tiurkizmov v russkom iazyke*. Alma-Ata: Nauka.
- Shmidt, A. 1863. *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami Generalnogo shtaba. Khersonskaia guberniia*. Sankt-Peterburg.
- Shpuler, B. 2016. *Zolotaia Orda. Mongoly v Rossii. 1223—1502 gg.* Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT.
- Shramm, G. 1997. *Reki Severnogo Prichernomoria. Istorikofilogicheskoe issledovanie ikh nazvaniï v rannikh vekakh*. Moskva: Eastern Communication.
- Evarnitskii, D. I. 1898. *Volnosti zaporozhskikh kazakov*. Sankt-Peterburg: P. I. Babkin.
- Iudin, V. P. 1992. Ordy: Belaia, Siniaia, Seraia, Zolotaia. In: Utemish-khadzhi. *Chingiz-name. Faksimile, perevod, transkriptsiia, tekstologicheskie primechaniia, issledovanie V. P. Iudina. Kommentarii i ukazateli M. Kh. Abuseitovoi*. Alma-Ata: Gylym, s. 14-56.
- Yavornytskyi, D. I. 1990. *Istoriia zaporizkykh kozakiv*. 1. Lviv: Svit.
- Yanko, M. P. 1998. *Toponimichnyi slovnyk Ukrainy*. Kyiv: Znannia.
- Peyssonnel, Ch. 1765. *Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin...* Paris: chez N. M. Tilliard libraire.
- Pistarino, G. 1971. *Notai Genovesi in Oltremare Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzò (1360—1361)*. Genova Bordighera: Istituto internazionale di studi liguri.
- Ricci-Zannoni. 1772. *Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts construite d'après quantité d'Arpentages d'Observations et de Mesures prises sur les Lieux*. Paris.
- Serristori, L. 1856. *Illustrazione di una Carta del Mar Nero del MCCCLI e ricordi sul Caucaso, sulla Spagna, sul Marocco ec. ec.* Firenze: Florentina.
- Witsen, N. 1705. *Noord en Oost Tartarye, ofte bondig ontwerp van eenige dier landen en volken, welke voormaels bekend zijn geweest...* t'Amsterdam: Francois Halma, Boekverkooper op de Nieuwen-dyk.

G. A. Kozubovskiy

ON THE ISSUE OF ANNALISTIC BELOBEREZHYE OF THE 14th CENTURY

In the paper the attempt to identify the geographical toponyms and hydronyms of the 14th century is made. It contains an analysis of the hypotheses about the Beloberezhye site of the 14th century in the written sources. Based on the examination of the written, cartographic, archeological and numismatics sources the conception about connection of Beloberezhye with the bank of Southern Bug River is considered.

Also, the information about origin of the river name since antiquity till nowadays — Bug (Boh, Bug, Boug, Bohus, Bohem and other), Hypanis, Kouβou (Kuvu), Vagosola, Bagossila, Aksu (White Waters) — is discussed. The conception, according to which the Turkik geographical names of the river (Ak Su — White Water) and its banks (Belobereshye — White Banks) were the territory of the traditional summer and winter nomads roamings has been substantiated. Also, the certain aspects of activity of the Tartars emirs Kutlu-Buha, Khadjibej, and Dmytro, and the landscapes of these regions are examined. Important stimulus for development of the trade routes in these regions were the saline in the lower reaches of the Southern Bug and in Black Sea region. Based on the analysis of numis-

atics sources the author concludes that in the first part — mid-14th century the trade route in Southern Bug basin was one of the main transit trade routes in the West territory of Golden Horde. The finds of the silver and copper coins of the mid-14th century marked the most important centers in the Bug River region. After the victories of Lithuanian Prince Olgerdas over the Hordes in 1362 at the Syny Vody (Gek-su) and Bili Vody (Ak-su) Rivers the economic resources of the Western Hordes were considerably reduced. According to archaeological and numismatic data, Torhovytsia on the Siniukha River was an important center in the mid-14th century but was destroyed in the beginning of the 1360s.

The issues of historical geography, many of which can be solved by assistance of systematic archaeology research of the Golden Horde centers in the Southern Bug River basins are discussed in the paper.

Keywords: Beloberezhye, Southern Bug, 14th century, White Waters (Aksy).

Одержано 7.06.2022

КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

KOZUBOWSKIJ Georgij A., Candidate of Historical Sciences, Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2633-604X.